

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL. İşsizlik probleminin öyrənilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları.....	8
1.1. Müasir şəraitdə əmək münasibətləri və əmək bazarının formalaşmasının konseptual əsasları.....	8
1.2. İşsizliyin sosial – iqtisadi mahiyyəti və formaları.....	16
II FƏSİL. Ölkəmizdə işsizliyin mövcud səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	29
2.1. Respublikamızda işsizliyin səviyyəsinin təhlili və ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi.....	29
2.2. İşsizliyin səviyyəsi ilə sosial təminat sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi.....	41
2.3. Müasir dövrdə işsizliyin səviyyəsinin azaldılması dövlətin sosial – iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri.....	48
III FƏSİL. Azərbaycanda işsizliyin azaldılmasında dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri	56
3.1. İşsizlik probleminin həllində dövlətin səmərəli məşğulluq siyasətinin rolu.....	56
3.2. İşsizliyin iqtisadi tənzimlənmə vasitələrindən istifadə etməklə azaldılması yolları.....	63
3.3. Refuinların sosial – iqtisadi inkişafının işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına təsiri.....	68
Nəticə və təkliflər.....	78
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	82

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin qloballaşması hər bir ölkənin ictimai – siyasi həyatına, o cümlədən milli iqtisadiyyatına öz təsirini göstərməkdədir.

1.İşsizlik cəmiyyətdə yoxsulluğun yaranmasını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biridir. Hər bir dövlətin qarşısında duran ən başlıca vəzifə iqtisadiyyatda yeni iş yerlərinin açılmasını təmin etmək, mövcud və səmərəli iş yerlərinin qorunub saxlanılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə məqsədli proqramlar hesabına məşğulluğun təmin edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə tədbirlər bilavasitə işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasında mühüm rol oynayır.

Son illər dövlət tərəfindən işsizliyin səviyyəsinin azaldılması istiqamətində uğurlu siyasət həyata keçirilməkdədir. Respublikamızda 2003-cü ildə “Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir və yerinə yetirilmişdir. Birinci Dövlət Proqramı 2003-2008- ci illəri, ikinci Dövlət Proqramı isə 2008-2015 – ci illəri əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, işsizliyin səviyyəsinin aşağı endirilməsi baxımından ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsinin yaxşılaşdırılması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İstər yoxsulluğun azaldılmasına və istərsə də regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin uğurlu həyata keçirilməsi nəticəsində son 10 ildə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi, orta aylıq nominal əmək haqqının bir neçə dəfəyə qədər artmışdır. Ölkə üzrə yoxsulluq səviyyəsi 2003 – cü ildəki 44,7% səviyyəsindən 2014- ci ildə 5,0% səviyyəsinə qədər aşağı düşmüşdür. Təbii ki, bütün bunlar ölkə üzrə əhalinin işsizliyin səviyyəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Qeyd edək ki, 2003- cü ildə ölkədə əhalinin işsizliyin səviyyəsi 10,7% olmuşdursa, bu göstərici 2015- ci ildə 5% qədər enmişdir. İşsizliyin səviyyəsinin azaldılması baxımından regionlarda uğurla həyata keçirilən sosial – iqtisadi inkişaf proqramlarının rolu çox böyükdür. Bura Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 11 fevral 2004- cü il tarixli sərəncam ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008 – ci illər)”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009- cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş ikinci “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013- cü illərdə sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” nı və üçüncü “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018 illərdə sosial iqtisadi inkişafı” aid etmək olar. Hər üç dövlət proqramları iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasında mühüm rol oynamış və oynamaqda davam edir. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı üzrə 2014-2018- ci illər üzrə qəbul olunmuş üçüncü Dövlət Proqramı istiqamətdə yeni nailiyyətlərin əldə olunmasına xüsusi zəmin yaradır. Burada birinci növbədə yeni və davamlı iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bütün bunlar işsizliyin xarakterik xüsusiyyətləri və onun azaldılmasında dövlət siyasətinin obyektiv zərurətdən irəli gəldiyinə dəlalət edir. Bütün bunlar yerinə yetirirlər magistr dissertasiya işinin müasir şəraitdə çox aktual bir problemə həsr edildiyini təsdiq edir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. İşsizliyin səviyyəsi və onun azaldılması bütün dövrlərdə aktual problem kimi özünü göstərmişdir. İşsizliyin səviyyəsi və onun aşağı salınması dövlət siyasətinin rolunun artırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi istər planlı təsərrüfat sistemində və istərsə də bazar münasibətləri şəraitində öz aktuallığını saxlamışdır. Əvvəlki iqtisadi sistemində işsizliyin səviyyəsinin azaldılması istiqamətində tədbirlər mərkəzləşdirilmiş sistemin mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizlik iqtisadi böhranların təbiətindən irəli gəlir və dövrü xarakter daşıyır.

Müasir şəraitdə işsizlik probleminin elmi nəzərinə praktiki tərəfləri, onun aşağı salınmasının konseptual əsasları ölkəmizin tanınmış iqtisadçı alimlərindən Z.Ə.Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, Ş.M.Muradov, T.Ə.Quliyev,

Ə.Q.Əlirzayev, R.K.İsgəndərov, S.S.Mehbalıyev, C.B.Quliyev və başqaları tərəfindən işsizliyin səviyyəsi və onun azaldılması ilə bağlı dəyərli tədqiqat işləri aparmışlar. Aparılan tədqiqatlarda daha çox işsizliyin formalaşmasının nəzəri – metodoloji məsələləri, onun formaları, ayrı –ayrı tərəfləri və elementləri tədqiq olunmuşdur. İqtisadçı alimlərin tədqiqatlarında araşdırılan problemin ayrı –ayrı tərəfləri öyrənilsə də, bazar iqtisadiyyatı şəraitində problemin kompleks tədqiqinin aparılması zərurəti nəzərə alınaraq magistr dissertasiyası işinin mövzusu seçilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ölkəmizin iqtisadiyyatında işsizliyin elmi – nəzəri aspektlərini araşdırmaqdan, Respublikamızda işsizliyin səviyyəsini qiymətləndirməkdən, işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasında dövlət tənzimlənməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun gələn aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və yerinə yetirilmişdir.

- Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində əmək bazarının formalaşmasının elmi- nəzəri aspektlərinin tədqiqi;
- İşsizliyin tədqiqində müasir elmi yanaşmaların öyrənilməsi;
- Ölkəmizdə işsizliyin səviyyəsi ona təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- İşsizlik səviyyəsinin aşağı salınması istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sisteminin zəruriliyinin əsaslandırılması;
- Məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin işsizliyin azaldılmasına təsirinin qiymətləndirilməsi;
- İşsizlik səviyyəsinin azaldılmasında iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin araşdırılması və Respublikamız üçün optimal variantın seçilməsi;

- Ölkəmizdə orta müddətli dövrdə işsizliyin azaldılması məqsədilə həyata keçirilən məşğulluq siyasətinin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələrin işlənməsi.

Tədqiqatın obyektini: Tədqiqatın obyektini ölkə iqtisadiyyatın istehsal və qeyri – istehsal sahələri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini: Tədqiqatın predmetini işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş dövlət siyasəti təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları: Magistr dissertasiyası işinin nəzəri – metodoloji əsasını respublikanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin əsərləri, bu istiqamətdə ölkə Prezidentinin fərman və sərəncamları, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq hüquqi normativ aktları təşkil etmişdir. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində iqtisadi – statistik, müşahidə, təhlil, analiz – sintez metodlarının istifadə etmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Dövlət Məşğulluq Xidmətinin məlumatları təşkil edir. Dissertasiya işində internet şəbəkəsindən, onun informasiya bazasından da geniş şəkildə istifadə edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Bazar münasibətləri şəraitində işsizliyin səviyyəsinə təsir edən daxili və xarici amillər müəyyənləşdirilmişdir;
- İşsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasına dövlətin sosial siyasətinin təsiri müəyyən edilmişdir;
- İşsizliyin səviyyəsi ilə inflyasiyanın səviyyəsi arasında asılılığı qiymətləndirilmişdir;

- İşsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasında dövlətin makroiqtisadi tənzimlənməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
- İşsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasına iqtisadi atımullaşdırma və daxili bazarın qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin təsiri aşkarlanmışdır;

Dissertasiya işinin təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəticə və təkliflərindən işsizliyin səviyyəsinin azaldılması ilə bağlı regional proqramların işlənilib hazırlanmasında, regionların sosial – iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər.

İşin həcmi və quruluşu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 84 səhifəni əhatə edir. Dissertasiya işində 32 ədəbiyyat mənbəyi göstərilmişdir. Dissertasiya işində 10 cədvəl, 3 şəkildən istifadə edilmişdir.

I Fəsil İşsizlik probleminin öyrənilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları.

1.1. Müasir şəraitdə əmək münasibətləri və əmək bazarının formalaşmasının konseptual əsasları.

Hər bir iqtisadi sistemdə əmək ictimai və şəxsi tələbatı ödəmək istiqamətində insanların yerinə yetirdiyi şüurlu məqsədəuyğun və səmərəli fəaliyyətini özündə əks etdirir. Cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında, iqtisadi sistemlərin təkamülündə insanların əmək fəaliyyəti başlıca rol oynamaqla sosial- iqtisadi inkişafın səviyyəsinə öz təsirini həmişə göstərmişdir. Həmişə əmək fəaliyyətinin hər bir cəmiyyətin sosial – iqtisadi inkişafının fundamental əsasını təşkil edən əmək və əmək fəaliyyətinin xarakteri və fərqli cəhətləri ilə əlaqədar məsələlər barəsində istər iqtisadi ədəbiyyatlarda, istərsədə adamların təfəkküründə müxtəlif yanaşmalar, fərqli düşüncələr müşahidə olmuşdur.

Əməyin təbiəti və onun cəmiyyətin inkişafında rolu ictimai – siyasi və sosial iqtisadi sistemin xarakterindən asılı olmayaraq nəticə etibarı ilə dəyişilməz qalır. Hər bir sosial – iqtisadi münasibətlər sisteminin, xüsusilə bazara iqtisadi münasibətlərinin spesifik xüsusiyyətləri baxımında baxsaq görürük ki, əməyin xarakteri və əmək fəaliyyətinin nəticələrindən istifadə ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. “...Əgər bazar münasibətləri əmək potensialından istifadənin səmərəliliyinə, əməyin keyfiyyətinə, məhsuldarlığına və stimullarına əsaslı təsir göstərmirsə, iqtisadiyyatda transformasiya yönümlü dəyişikliklərin sosial səmərəliliyi də aşağı düşür. (23.s.15)

Əvvəlki istehsal münasibətlərin ilə müqayisədə bazar iqtisadiyyatı şəraitində əməyin xarakteri fundamental dəyişikliklərə məruz qalır. İnsanların məqsədəuyğun, şüurlu fəaliyyəti hesab edilən əmək fəaliyyəti, onun formalarından, xüsusiyyətlərindən, onun tətbiqi sahələrindən asılı olmayaraq ağıl, güc, enerji sərfi, qabiliyyət və peşəkarlıq, tələb edir. Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində ictimai faydalı və məhsuldar əməklə bağlı fəaliyyət

növləri dərinləşir və genişlər, əksinə qeyri – istehsal və qeyri – məhsuldar fəaliyyət sahələri isə tədricən məhdudlaşır.

Bazar iqtisadiyyatın formalaşması ilə əlaqədar həyata keçirilən ciddi dəyişikliklər işçi qüvvəsi və əmək ehtiyatlarından istifadə ilə bağlı mövcud olmuş çox ciddi tənzimləmə metodlarının liberallaşmasını təmin etmişdir. Əlbəttə bazar iqtisadiyyatı şəraitində də əmək ehtiyatlarının formalaşması, istifadəsi, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı prosesi və bu proseslərin idarə edilməsi zəruri olaraq qalır. Bu sistemdə dövlətin birbaşa müdaxiləsi olmadan iş qüvvəsinin tələb və təklif əsasında sərbəst alqı – satqısını nəzərdə tutan əmək bazarının fəaliyyəti ön plana çəkilir.

Əmək bazarı iş qüvvəsinin alqı – satqı obyektini kimi dar çərcivəli məsələ ilə bağlı olsa da öz təbiəti etibarlı ilə geniş əhatəlidir. Əmək bazarı iş qüvvəsi ilə istehsal vasitələrinin birləşməsi, onun əmək prosesinə cəlb edilməsi formalarından biridir. Bazar iqtisadi münasibətləri sistemində əmək bazarı sərt bir forma və mexanizm rolunu oynayır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək bazarı işçi qüvvəsinin formalaşması, təkrar istehsalı, xüsusilə bölüşdürülməsi qaydası, sistemli və planlı iqtisadi sistemindən köklü surətdə fərqlənir.

Əmək bazarı digər bazarlardan fərqli olaraq hər hansı passiv predmetlə deyil, insan resursları, insan şəxsiyyəti ilə bağlı olduğuna görə, çoxsaylı amillərlə əlaqədar olduğu üçün, bu problemə real və xüsusi yanaşma növü, qaydası tələb olunur. Hətta eyni tikili iqtisadi sistemlər şəraitində olan Avropa, Yaponiya və ABŞ əmək bazarı modelləri, əmək bazarı haqqında həmin ölkələrin klassik və müasir nəzəriyyələri belə bir – birində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, əmək bazarının sistemli təhlilinə, öyrənilməsinə yeni və ənənəvi metodoloji yanaşma tələb olunur. Müasir iqtisadi şəraitdə əmək bazarına radikal amillər bazarı kimi yanaşmanın böyük əhəmiyyəti vardır. Tanınmış iqtisadçı alim, professor T.Ə.Quliyev bu problemlə əlaqədar olaraq yazır : “Əmək bazarına subyektlərin davranışı, davranış nəzəriyyəsi, etik nəzəriyyələr, inistusional

struktur nəzəriyyələr mənafeələr və motivləşdirmə nəzəriyyələri, iqtisadi bərabərlik bölüşdürülməsi.. və digər aspektlər baxımından yanaşmalıdır” (13,səh.231)

İqtisad elmində əmək bazarı nəzəriyyəsinin əsasını klassik məktəbin nümayəndələri iqtisadçılar Adam Smit və David Rikardo, həmçinin fransız iqtisadçısı Dokn-Batist Sey qoymuşlar. A.Smit maddi, maliyyə və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəni azad rəqabətdə görürdü. David Rikardo isə əmək haqqı məbləğinin əməyə olan tələbatdan asılılığını sübut edirdi. D.Rikardo göstərdi ki, əmək haqqının artması əhalinin təkrar istehsalının normal qaydada həyata keçirilməsi üçün tələb olunan minimum səviyyədən yuxarı olması əməyin təklifinin yüksəlməsinə, bu isə nəticədə əmək haqqının səviyyəsinin aşağı düşməsinə təsir edir. Fransız iqtisadçısı J.B.Sey əməyə olan tələb və təklif arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsirin və alqı – satqı obyektli olan iş qüvvəsinin qiymətinin tarazlığının əldə edilməsinin qanunauyğunluğunu formalaşdırmışdı.

Görkəmli iqtisadçı alimlər əmək bazarı ilə bağlı bir – birindən fərqli fikirlər bildirsələr də, nəticədə bunların hamısı aşağıdakı məntiqi ifadəyə gəlib çıxarır. “Əmək bazarı dedikdə, iş qüvvəsinin təkrar istehsalı mübadiləsi və istifadəsini təmin edən ictimai münasibətlər, sosial norma və institutlar başa düşülür” (11.səh.139)

Əmək bazarını işverənlərlə iş qüvvəsinin sahibi olan maddi işçilər arasında əməyə olan tələb və onun təklifinin ödənilməsi dəyəri arasında formalaşan münasibətlər sistemi kimi də başa düşmək olar. Həmçinin əmək bazar işçilərlə iş yerlərinin sayı arasındakı nisbətlərin nizamlanması mexanizmidir. Əmək bazarı eyni zamanda ictimai münasibətlər sistemi kimi yaranmış və bu bazarda iştirak edən tərəflərin, yeni sahibkarların, işçilərin və dövlətin arasında əldə edilmiş maraqlar balansını və inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Tanınmış rus iqtisadçısı L.A,Kostinin və bir qrup iqtisadçıların fikrincə

isə “Əmək bazarı müəyyən iqtisadi müştəridə işverənlərlə mizdlu işçilər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin fəaliyyət mexanizmidir” (22.səh.6)

Yuxarıdakı bütün deyilənləri nəzərə alaraq əmək bazarına belə bir tərifi vermək olar: Əmək bazarı ən ümumi halda iş verənlərlə mizdlu işçilər, iş qüvvəsi alıcıları ilə onun satıcıları arasında birincilərin əməyə olan tələbləri ilə ikincilərin təkliflərinin ödənilməsi üzrə formalaşan iqtisadi münasibətlər sistemi başa düşülür.

Hər bir ölkədə həyata keçirilən dövlətin məşğulluq siyasəti bu ölkələrin hər birində əmək bazarının müxtəlif modellərinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Əmək bazarının formalaşması sosial – iqtisadi inkişafın bazar münasibətləri modeli şəraitində ən mürəkkəb məsələlərdən biri hesab edilir. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində iş qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, iş qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması, onun ərazi – sahə mobilliyinin stimullaşdırılması əmək bazarının formalaşması və tələbi ilə əlaqələndirilir. Əmək bazarında iş qüvvəsi öz qiymətini alır, işçinin mizdlu işləməsi şəraiti və şərtləri, əmək haqqının həcmi, iş şəraiti, təhsil almaq, peşə, ixtisas irəliləyişləri, məşğulluq təminatı və s. məsələlər müəyyənləşdirilir.

Hər bir ölkədə əmək bazarı əhalinin məşğulluq səviyyəsi, peşə - ixtisas, sahə, demografik srukturuna görə məşğulluqda baş verən əsas dəyişiklikləri və istiqamətləri, işçi qüvvəsinin mobilliyi, işsizliyin miqyası, dinamikası və bunlara təsir edən amilləri özündə əks etdirir. Əmək bazarının formalaşması, əhalinin məşğulluğunun optimallaşdırılması, yeni əmək münasibətlərinin yaranmasında və inkişafında əmək bazarının subyekstləri olan mizdlu işçilər, sahibkarlar, həmkarlar təşkilatları və dövlət çox mühüm rol oynayır. Bu zaman işverənlərin əsas marağı daha çox mənfəət əldə etmək baxımından istehsal fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsindən ibarətdirsə, iş qüvvəsini satan mizdlu işçilərin əsas marağı isə sərf etdikləri əməklərinin

müqabilində özlərinin və ailə üzvlərinin yaşayışı üçün zəruri miqdarda əmək haqqı olmaqda ifadə olunur.

İnkişaf etmiş əmtəə istehsalı şəraitində bazar münasibətlərinin əmək sferasını əhatə etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, əvvəlki təsərrüfatçılıq sistemində də iş qüvvəsi bazarı qismən mövcud olmuşdur və fəaliyyət göstərmişdir. Bu sistemdə əmək bazarının faktiki olaraq fəaliyyətsizliyi qeyri – bazar tipli iqtisadiyyatın inkişafında obyektiv qanunların işlənməsinə dövlət müdaxiləsinin güclənməsinə və iqtisadiyyatın inhisara alınmasına gətirib çıxarmışdır.

Planlı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq bazar münasibətləri şəraitində muzzdlu əmək üstünlük təşkil edir. Muzzdlu əməyin qiyməti hər iki subyektin tam sərbəstliyi əsasında müəyyən edilir. Tərəflər arasındakı əmək münasibətləri müqavilə əsasında qurulur. Müqavilə sahibkar və işçi arasında konkret müddətə bağlanır, müqavilə müddəti bitdikdən sonra hər iki tərəfin razılığı ilə ya dayandırılır, ya da müddəti uzadılır. Müqavilənin başlıca xüsusiyyətlərindən biri bütün şərtlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsidir. Müqavilə müvəqqəti xarakter daşıyır və hər hansı uyğunsuzluq zaman dayandırıla bilər. Bundan əlavə muzzdlu işçi yüksək keyfiyyətli işə görə təkcə müqavilə müddətini uzatmaq, onu daha sərfəli şərtlərlə davam etdirmək imkanına malik olur.

Bazar münasibətləri şəraitində tərəflər arasındakı müvəqqəti əmək müqaviləsi əmək münasibətlərinin təşkilati və hüquqi formaları içərisində mühüm xüsusi çəkiyə malikdir. Lakin bu münasibətlər sistemini heç də tam əhatə etmir. Eyni zamanda müqaviləni bağlayan tərəflər arasında qarşılıqlı inam mövcuddursa, belə halda əmək müqaviləsi müddətsiz və ya ömürlük də bağlana bilər. Belə əmək razılaşmalarının daha geniş qəbul edilən formalarından biri işçinin səmərəli və keyfiyyətli əmək fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün mənəvi təminatlar prinsipinin üstünlük təşkil etməsidir. Muzzdlu işçinin əmək fəaliyyətini tənzimləyən müqavilə münasibətlərinin müvəqqəti formalarından

biri nizamnamə müqaviləsidir. Bu tip müqavilələr hər hansı müəssisə (dövlət müəssisəsi, səhmdar cəmiyyət, özəl müəssisə) üçün standart xarakter daşıyır.

Qərb iqtisadi nəzəriyyəsində əmək bazarına digər iqtisadi resurslar bazarının tərkib hissəsi kimi yanaşılır. Müasir iqtisadi münasibətlər əmək bazarının formalaşması prosesində əsas dörd elmi – konseptual yanaşma forması xüsusilə fərqləndirir. Birinci konsepsiyanın əsası klassik siyasi iqtisadın nəzəri postulatları üzərində qurulmuşdur. Bu nəzəriyyənin, baniləri əsas neoklassiklər sayılan P.Samuelson, M. Fledsteyn və R.Xoll olmuşdur. İyirminci əsrin sonlarında bu nəzəriyyəni təklif iqtisadiyyatı konsepsiyasının tərəfdarları D.Qilder, A.Laffer və başqaları da müdafiə etmişdir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, əmək bazarı, və digər bazarlar bazar tarazlığı əsasında fəaliyyət göstərir və bu halda iş qüvvəsinin qiyməti, yəni əmək haqqı bazarın əsas tənzimləyicisi rolunu oynayır. Odur ki, əmək haqqının köməyi ilə işçi qüvvəsinə olan tələb və təklif tənzimlənir, onun tarazlığı təmin edilir. Neoklassik konsepsiyadan belə aydın olur ki, iş qüvvəsinin qiyməti bazarın tələbatına tez uyğunlaşır, tələb və təklifdən asılı olaraq artır və azalır. Əgər əmək bazarında tarazlıq hökm sürürsə bu o deməkdir ki, cəmiyyətdə işsizliyin olması mümkün deyil. Tələb və təklifin dəyişilməsinə müvafiq olaraq əmək haqqının dəyişməsi baş versə də, bu işsizliyin tamamilə aradan qaldırılmasına gətirib çıxarmır. Neoklassik nəzəriyyənin tərəfdarları isə bunu bazarın qeyri – mükəmməlliyi ilə izah etməyə çalışırlar.

Adı çəkilən nəzəriyyədə həmçinin işsizliyin könüllü xarakter daşması tezi irəli sürülür. Əgər işsizlik könüllü xarakter daşıyarsa bəs nə görə o, iqtisadi inkişafın fazalarından asılı olaraq dəyişir. Həmçinin bu nəzəriyyədə iş yerlərinin axtarılması ilə bağlı tezis irəli sürülür və bu əmək bazarın qeyri – sabitliyi ilə əlaqələndirir. Bu tezisnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, muzzdu işçilər çox tələbkər olmaqla maksimum əlverişli, sərfəli və faydalı işlərə can atırlar.

Lakin neoklassik baxışın tərəfdarları əmək bazarında təklifin tələbi üstələdiyi halda muzzdu işçilərin öz iş qüvvəsini daha aşağı qiymətə təklif etməsi sulama cavab verə bilmirlər.

Əmək bazarın Keynes və monetarist nəzəriyyəsində tərəfdarları başqa cür yanaşma irəli sürürlər. Neoklassiklərdən fərqli olaraq, onlar əmək bazarına daimi və əsaslı qeyri – tarazlığın təzahürü kimi yanaşırlar. Keynes yanaşmasının (C.Keyns və sonralar R.Tordon) mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iş qüvvəsinin qiyməti, yəni əmək haqqı qəti olaraq müəyyən edilir və praktik olaraq dəyişilir. Keynes yanaşmasının bu elementi heç vaxt sübut edilməmişdir və o qeyri – şərti amil hesab edilmişdir. Bu konsepsiyaya görə əmək haqqı əmək bazarına müəyyən qədər təsir etsə də, onun tənzimləyicisi kimi çıxış etmir. Bu işi dövlət həyata keçirməklə məcmu tələbin artması və azalması ilə mövcud qeyri – tarazlığı aradan qaldırır. Başqa sözlə, vergiləri aşağı salmaq yolu ilə dövlət tələbin və istehlakın artımını atıullaşdırır. Bu isə öz növbəsində istehsalın artmasına və məşğulluğun təmin olunmasına səbəb olur. Başqa sözlə, bu model əsasında işçi qüvvəsinə olan tələb əmək haqqını dəyişməsi ilə deyil, məcmu tələblə, yəni istehsalın həcmi ilə tənzimlənir.

Keyns modelində olduğu kimi monetarist nəzəriyyənin də tərəfdarları (xüsusilə M.Fridmen) belə hesab edirlər ki, iş qüvvəsinin qiymət strukturu ilk növbədə onun birtərəfli istiqamətində artmağa meyilli olmasıdır. Monetarist nəzəriyyəsinin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əmək bazarının strukturu işsizliyin təbii səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. İş qüvvəsinin qiymətini qeyri – çevik olması onun normal formalaşmasına tanış olmaqla qeyri – tarazlığı dərinləşdirir və işsizlik yaradır. Monetaristlər bazarın tarazlaşdırılması üçün pul –kredit siyasətindən istifadə edilməsini irəli sürürlər. Bunun üçün Mərkəzi bankın uçot dərəcəsiindən istifadə edilməsini zəruri edir. Sonda bunlar ölkədə məşğulluğun yüksəldilməsinə, investisiya və işgüzar fəaliyyətin stimullaşdırılmasına imkan yaradır.

Əmək bazarının formalaşması mexanizmilə bağlı mövcud olan nəzəri yanaşma üsullarından biri də institsuonalist (C.Danlon, L.Ulman və s.) nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyədə işçi qüvvəsinin ixtisas və sahələr üzrə fərqləndirilməsinə və əmək haqqının müvafiq səviyyəsinə xüsusi əhəmiyyət nəzəriyyədə əhalinin demoqrafik strukturu müxtəlif qrupları makroiqtisadi təhlil baxımından geniş tədqiq edilir.

Marksist iqtisadi nəzəriyyəsində əmək bazarının formalaşması mexanizminə xüsusi diqqət yetirilir. Digər bazarlardan fərqli olaraq əmək bazarında iş qüvvəsinə əmtəə və fiziki kapital kimi yanaşılır. Həmçinin marksistlər hesab edir ki, əmək bazarı ümumi bazar qanunauyğunluqlarına tabe olmaqla, işçi qüvvəsi istehsalın subektiv amili kimi və gələcək əmtəə kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə, həmçinin tələb- təklif münasibətlərinə fəal təsir göstərə bilmək qabiliyyətinə malikdir. Konsepsiyalar biri digərini tamamlamaqla əmək bazarının formalaşmasının ümumi mənzərəsini özündə əks etdirirlər.

Həqiqətən əmək bazarı tələb, təklif qanununun məqsədinə, formalaşma prinsiplərinə tabe olmaqla digər əmtəə bazarlarından bir sıra fərqli xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada yalnız makroiqtisadi və mikroiqtisadi tənzimlənmə amillərindən deyil, həmçinin sosial və sosial – psixoloji amillərdən istifadə olunur, iş qüvvəsinin qiyməti kimi əmək haqqı heç də həmişə həlledici oynamır. Real iqtisadi həyatda əmək bazarının dinamikasına bir sıra amillər təsir edir. İşçi qüvvəsinə olan təklif ilk növbədə demoqrafik amillərlə doğumun səviyyəsi, əmək qabiliyyətli əhalinin təbii artımı, orta yaş həddi və s. əmək bazarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Əmək bazarının dinamikasını xarakterizə edən demoqrafik amillərlə yanaşı əmək qabiliyyətli əhalinin iqtisadi fəallıq səviyyəsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstərici ümumi məşğul və işsiz əhalinin əmək qabiliyyətli işçilərin cəmi sayına olan nisbəti ilə müəyyən edilir. 1995- ci ildə respublikamızda iqtisadi fəal əhalinin əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin

cəmində xüsusi çəkisi 70,9% olduğu halda, 2014- cü ildə bu göstərici 78,1% təşkil etmişdir.

İşçi qüvvəsinin dinamikasına miqrasiya prosesləri də güclü təsir edir. Məşğulluğun dinamikasına tələb baxımından təsir edən əsas amillərə iqtisadi konyunkturanın vəziyyəti, iqtisadi proseslər və geniş təkrar istehsalın fazaları aiddir. Qeyd etdiyimiz əhəmiyyətli amillərlə yanaşı işçi qüvvəsinə olan tələbata elmi – texniki tərəqqi də təsir edir.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda çox vaxt nəzəri cəhətdən əmək bazarının ikili xarakterə malik olması qeyd edilir. Bazar münasibətləri şəraitində iş qüvvəsinin belə bir xarakterik xüsusiyyəti əsas götürülür ki, əmək bazarında iş qüvvəsi bir tərəfdən istehsalın vacib amili olmaqla əmtəə kimi, digər tərəfdən isə əmək münasibətləri sisteminin subyekti kimi çıxış edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmək bazarında ixtisaslı işçi qüvvəsi yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, bütün təbəqələrdən olan inzibati idarəetmə orqanları işçilərini əhatə edir. Qeyd olunan kateqoriyadan olan işçi qüvvəsinin yüksək əmək haqqı əldə edən hissəsi yüksək ixtisas dərəcəsinə və etibarlı məşğulluq təminatına malikdir. Həmçinin əmək bazarının bu seqmentinə texniklər, inzibati köməkçi heyət və orta ixtisaslı işçiləri əhatə edən iş yerləri də daxildir. İnkişaf etmiş Qərbi ölkələrdə əmək bazarının seqmentləşməsinin yeni təzahürü formalaşmağa başlamışdır ki, onun da əsasını işçi qüvvəsinin qarışıq və peşəkar sahələrə bölünməsi təşkil edir. Bu seqmentlərə istehsalın daha çox elmtutumlu sahələrini əhatə edən əmək bazarının, iqtisadiyyatın zəif inkişaf etmiş istiqamətlərini əhatə edən əmək bazarını şamil etmək olar. Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, əmək münasibətlərinin təkmil xarakter daşması, eləcə də əmək bazarının formalaşması mexanizmi bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində cəmiyyətdə işsizliyin səviyyəsinin aşağı endirilməsində və əhali məşğulluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Hesab edirik ki, fəaliyyətində siyasi və iqtisadi kurs reallaşdıran müstəqil Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının formalaşması mexanizmi və

hüquqi, təşkilati və iqtisadi cəhətdən tənzimlənməsi həm bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, həm də əhalinin təminatlı iş yerlərinin yaradılması baxımından zərurilik kəsb edir.

1.2. İşsizliyin sosial – iqtisadi mahiyyəti və formaları.

İşsizlik həm makro, həm də mikro səviyyəli iqtisadi və sosial proseslərin deformasiya olunmasının nəticəsidir. İşsizliyin əsas səbəbi kimi iş qüvvəsinə tələb və təklifin bir – birinə uyğun gəlməməsi göstərilir. Bazar iqtisadiyyatı üçün işsizlik ən xarakterik cəhətlərdəndir. İşsizliyi və məşğulluğu yalnız bazar iqtisadiyyatı və əmək bazarı ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Prof.T.Ə.Quliyev yazır: “Hətta bütövlükdə məcmuu tələb və təklif bir – birinə uyğun gəldiyi halda belə bir sıra səbəblər üzündən (ayrı – ayrı demoqrafik qrupların davranışı, arzusu, motivləri) işsizlik halları baş verə bilər” (13, səh.235). İşsizlik məşğulluğa mənfi təsir göstərir. Bu təsir həyat səviyyəsini pisləşdirir, ailədə münaqişələrə səbəb olur, insanların həyat tərzini korlayır, milli gəlirin potensial imkanlarını azaldır. İşsizlik mürəkkəb sosial – iqtisadi kateqoriya olmaqla həm hər bir insan, onun ailəsi və həm də dövlət, ölkə üçün zərərli bir sosial hadisədir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının müddəasına əsasən işsizlərə hal – hazırda işləməyən, iş axtaran, işə girməyə hazır olan, alacağı əmək haqqından başqa gəliri olmayanlar aiddir. İşsizlik işçi qüvvəsinin (iqtisadi fəal əhalinin) bir hissəsinin əmtəə istehsalında məşğul olmaması nəticəsində yaranan sosial – iqtisadi təzahür formasıdır. İşsizliklə məşğulluq, işsizliklə işləyənlər arasında fərq artdıqca iş qüvvəsinin dəyərinin ucuzlaşması ehtimalı artmışdır ki, bu da psixi, fiziki xəstəliyin mühüm amilinə çevrilə bilər.

Odur ki, işsizlik problemi onun statusunu, səviyyəsini, sosial hərəkətini, davamiyyətini, işsizliyə görə müavinətin müəyyən edilməsini və verilməsini, işsizliyin sosial – iqtisadi, sosial – psixoloji nəticələrini sistemli və kompleks halda öyrənilməsinə tələb edir. İşsizlərə adətən müxtəlif səbəblərdən işdən azad edilənlər deyil, həmçinin iş yerini könüllü itirənlər və yeni iş yeri tapmağa

çalışan şəxslər daxildir. Bütövlükdə götürdükdə işsizlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İşi və gəlirtir olmayanlar
- İşlə təmin olunmaq məqsədilə dövlət məşğulluq orqanlarına müraciət edib rəsmi qeydə alınanlar;
- İş axtarmaq nəqsədilə dövlət və kommertiya məşğulluq xidməti orqanlarına, müəssisələrə müraciət edənlər, kütləvi informasiya vasitələrində bu məqsəd üçün olan verənlər;
- Məşğulluq xidmətlər vasitəsilə texniki peşə hazırlığına, ixtisas artırmağa göndərilənlər;
- İstənilən bir işi və peşəni icra etməyə hazır olmayanlar.

“Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanuna əsasən müvafiq İcra hakimiyyəti orqanlarında iş axtaran kimi qeydiyyatata alınan, əmək qabiliyyəti yaşında olan əmək qabiliyyətli vətəndaşlar işsiz statusu almaq hüququna malikdirlər. İşaxtaran kimi qeydiyyatata alınmış insanlar müvafiq sənədləri təqdim etdiyi andan, ona münasib iş təklif olunmadığı halda, müvafiq İcra Hakimiyyəti orqanı 2 gün ərzində həmin şəxsə - işsiz statusu verilməsi barədə qərar qəbul edir. İşsiz statusu əldə etmək hüququ olmayan qruplara bunlar aid edilir:

1. 15 yaşına çatmayanlar;
2. Ailə başçısını itirməyə görə uşaqlar üçün təyin olunmuş pensiyalar istisna olmaqla pensiya hüququ qazanmış vətəndaşlar;
3. İlk dəfə iş axtaranlar;
4. Qeydiyyatata alındıqdan sonrakı 10 gün ərzində münasib iş axtarmaq üçün üzürsüz səbəbdən müvafiq İcra orqanına gəlməyənlər və yaxud bu dövr ərzində ona təklif edilən iki münasib işdən imtina edənlər;
5. Azadlıqdan mərhumetmə cəzasını çəkənlər.

Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda işsizlər və işləməyənlər anlayışı mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qəbul edilmir. Beynəlxalq təcrübəyə və

Beynəlxalq Əmək Təşkilati tərəfindən hazırlanmış sənədlərə və konsepsiyalara istinadən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, işləmək arzusunda olub, sərbəst iş axtarmaqla aktiv məşğul olanlar, lakin hər şeydən öncə boş iş yerlərinin olmaması, yaxud kifayət qədər peşəkarlıq və təhsil səviyyəsinin olmaması baxımından iş tapa bilməyən insanlar işsiz statusuna malik olurlar. Məşğulluq haqqında qanunvericiliyə müvafiq olaraq heç bir yerdə işləməyən və əmək haqqı almayanlar Dövlət Məşğulluq Xidməti orqanlarında qeydiyyatdan keçənlər, təklif edilən müvafiq iş yerlərində işləməyə hazır olan hər bir əmək qabiliyyətli vətəndaşlar rəsmi işsiz statusuna malikdirlər. İşləməyənlər isə konkret olaraq iş axtarmırlar, bu və ya digər səbəbdən işləmək arzusunda olurlar. Həmçinin işsizlərə müxtəlif səbəblərdən işdən azad olunanlar deyil, həm də iş yerini könüllü itirənlər və yeni iş yeri tapmağa çalışan şəxslər də aiddir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, 1 faizdən 3 faizə qədər olduqda, bu tamamilə yolverilən hədd, 4-5 faiz olduqda optimal səviyyəli hədd, 7 faizdən çox olduqda isə sosial cəhətdən təhlükəli hədd sayılır. İl ərzində işsizliyin orta aylıq səviyyəli aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir:

$$I_s = \frac{I_{i.o.s}}{I_{i.s}} \times 100$$

Burada, I – işsizlik səviyyəsi, faizlə;

$I_{i.o.s}$ - işsiz əhəlinin orta aylıq sayı;

$I_{i.s}$ – işçi qüvvəsinin sayını göstərir.

Təcrübədə işsizlik səviyyəsini iki yolla müəyyən etmək olar:

1. Müvafiq məşğulluq xidməti orqanlarında qeydə alınmış işsizlərin sayına əsasən;

2. Ev təsərrüfatlarında aparılan sosioloji tədqiqatların nəticələrinə əsasən iqtisadi ədəbiyyatda işsizliyin beş əsas forması göstərilir. friksion; 2) struktur; 3) tsiklik; 4) mövsümi, 5) gizli.

Friksion işsizlik əhalinin peşəsini dəyişməsi və həyatın müxtəlif mərhələləri (təhsil, iş, doğum və qadınların analıq məzuniyyətinə getməsi, təqaüd) ilə əlaqədar bir bölgədən digər bölgəyə daimi hərəkəti nəticəsində yaranır. Friksion işsizlik hətta tam uq şəraitində də belə mövcud olur. Bir ixtisas sahəsindən digərinə keçilməsi, daha sərfəli iş axtarılması könüllü xarakter daşıyır və bütün bunlar friksion işsizliyin mühüm amilləri hesab edilir.

İşçi qüvvəsinə olan tələb və təklif arasındakı tarazlıq pozulduqda yaranan Hər iki göstərici, yəni tələb və təklif arasındakı nisbət -uxtəlif növləri, ayrı-ayrı regionlar, iqtisadiyyatın sahələri və bölmələri üzrə ir. İş qüvvəsinin qiyməti daha çevik olduğu halda mövcud qeyri-tarazlıq pozula bilir, ancaq bir çox hallarda bu qiymət, əmək haqqı kifayət qədər sərt qaydada müəyyən olunur və asanlıqla dəyişdirilmir.

Tsiklik işsizlik iqtisadiyyatın bütün sahələrində və sferalarında bölgələrdə iş qüvvəsinə olan tələbin azalması nəticəsində yaranır. Tsiklik işsizliyin olması iş qüvvəsi bazarında vəziyyətin pisləşməsini göstərir. Tsiklik işsizlik səviyyəsi əhalinin cinsindən, irqindən, milliyyətindən, hansı sosial qrupa mənsub olmasından asılı olur.

Mövsümi işsizlik ilin mövsümündən asılı olaraq müəyyən peşədən və ixtisasdan olan işçi qüvvəsinə tələbin dəyişməsi nəticəsində yaranır. İstehsalda yaranmış böhran nəticəsində formalaşır.

Gizli İşsizlik Bu zaman müəssisə və təşkilatlar fəaliyyətlərini davam etdirmək və əmək kollektivlərinin mənafeyini qorumaq məqsədilə artıq işçiləri işdən azad edirlər. Həmçinin məcburiyyət üzündən yarımçıq iş gününə (iş

həftəsinə) keçilməsi və müdiriyyətin təşəbbüsü ilə öz hesabına məzuniyyətlərə buraxılması gizli işsizliyi xarakterizə edən əsas amillərdir.

Ölkəmizdə və digər keçmiş İttifaq dövlətlərində gizli işsizliyin miqyasının artması halları daha aydın formada təzahür edir. Bu isə müəssisə və təşkilatlarda işçi qüvvəsinə olan tələbin azalması nəticəsində meydana çıxır. İşsizliyi hər tərəfli xarakterizə etmək üçün işsizliyin təbii səviyyəsi anlayışından geniş istifadə olunur. İşsizliyin təbii səviyyəsi o zaman əldə edilir ki, ona təsir edən amillər yüksək və aşağı əmək haqqı, istehlak məhsullarının qiymətləri tarazlıq vəziyyətində olsun. Bunlar məşğulluğun ən yüksək səviyyəsini əhatə edir. İşsizliyin təbii səviyyəsi həmişə sıfırdan yuxarı olur, Çünki cəmiyyətdə işsizliyin friksionvəstruktur formaları həmişə mövcuddur.

İşsizliyin dinamikasına, daha çox dövlətin iqtisadi və sosial siyasəti, demoqrafik amillər iqtisadiyyatın quruluşundakı dəyişikliklər, xarici ticarətin səviyyəsi hərbi xərclərin miqyası, həmkarlar ittifaqlarının mövqeyi və fəallığı təsiredir.

K. Marksın məşğulluq nəzəriyyəsində işsizlik adətən kapital yığıcı ilə əlaqələndirilir. Belə ki, canlı əməyə olan tələbat maşın və avadanlıqlara nisbətən ləng artır. Qərb iqtisadi elmində isə belə bir fikir formalaşmışdır ki, işsizlik əsas etibarilə əmək resurslarından iqtisadi cəhətdən səmərəli istifadəni əhatə edir. Bu isə o deməkdir ki, istehsal güclərinin yüklənmə dərəcəsi əsas kapitalın səmərəli və məqsəduyğun istifadə edilməsini əhatə edir. Odur ki, işsizliyin təbii səviyyəsi məhz əmək bazarındakı struktur uyğunsuzluqları ilə xarakterizə olunur.

Hazırkı şəraitdə iqtisadi böhranın davam etməsi ilə əlaqədar müəssisələrin bağlanması işsizliyin artmasına gətirib çıxardığından «gizli» məşğulluq da əhəmiyyətli dərəcədə atılmışdır. «Gizli» məşğulluq qazanmış əhali təbəqələrinə idxal-ixrac əməliyyatları həyata keçirən insanlar, xırda pərakəndə ticarətlə məşğul olanlar, qeydiyyatdan keçməmiş mühafizə

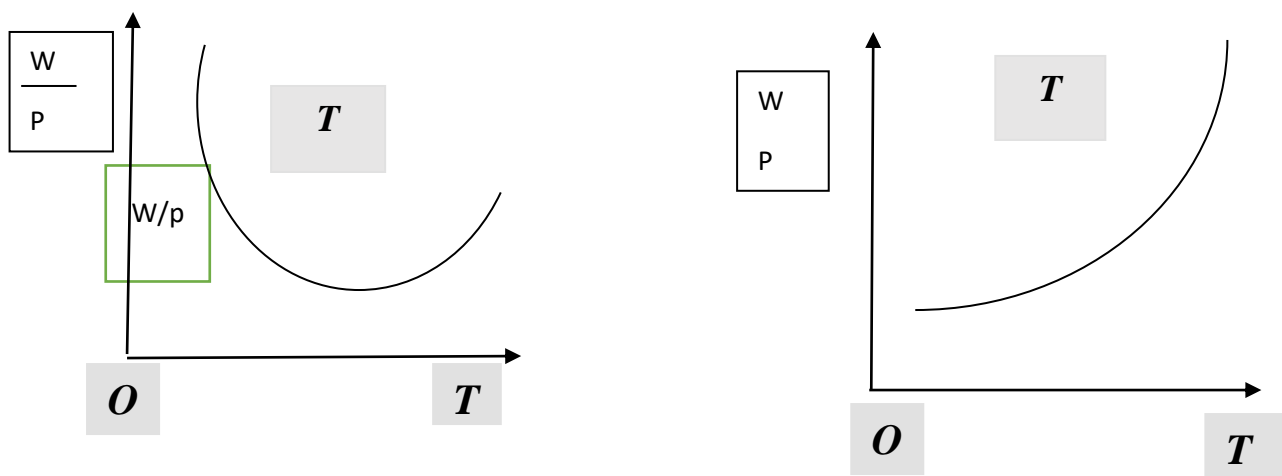
strukturlarının işçiləri, qeyri-leqal bizneslə məşğul olanlar və kriminal strukturlar aiddir.

İşsizlik nisbi əhali artıqlığının mövcud olması ilə xarakterizə olunur. Bu halın nisbi və mütləq xarakter daşması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. marksitlər belə hesab edirlər ki, müasir məhsuldar qüvvələr bütün əhalini ictimai faydalı işlə məşğul olmağa və onu yaşayış vasitələri ilə təmin etməyə imkan verir. Marksistlər əhali artıqlığını nisbi hal kimi xarakterizə edərək onu kapitalla nisbətən iş qüvvəsinə olan tələbatın artıqlığı kimi qiymətləndirilir nisbi əhali artıqlığının və ya ehtiyat əmək ordusunun üç əsas forması araşdırılır:

- a) **Axıcı əhali artıqlığı.** İşsizliyin bu forması müəssisə və təşkilatlarda müntəzəm olaraq təkrarlanan proses kimi işçilər azad olunarkən yeniləri ilə əvəz edilməsini əhatə edir. Bu iqtisadiyyat üçün xarakterik hal olub, həm də iqtisadi tsiklin fazaları ilə də şərtlənir.
- b) **Gizli əhali artıqlığı.** İşsizliyin bu forması əsas aqrar sahədə əhali artıqlığı ilə əlaqədardır. Aqrar sahədə böhranın dərinləşməsi, bu sahədə çalışan işçilərin əmək haqqının və bütövlükdə real gəlirlərin aşağı olması əhalinin kənd təsərrüfatından uzaqlaşmasma gətirib çıxarır və kəndlilərin sürətlə müflisləşməsi ilə nəticələnir. Bu proses ona görə gizli əhali artıqlığı adlanır ki, kənd təsərrüfatı istehsalından uzaqlaşan əhalinin çox hissəsi şəhərlərə köçürlər. Bundan əlavə gizli əhali artıqlığına yoxsullaşmış sənətkarları və ticarətçiləri də aid edirlər.
- c) **Durğun əhali artıqlığı.** K.Marks əhalinin bu qrupuna işlə müntəzəm məşğul olmayan işçiləri, əsasən evdə işləyən işçiləri aid edir. Onlar yalnız təsadüfən iş tapmaq imkanına malik olur. Bu cür insanların işsizlik vaxtı çox uzun olur ki, onlar düzgün nisbi əhali artıqlığı ilə əhatə olunurlar.

Bazarda əmtəə və xidmətlərin qiyməti tələb və təklif qanunu əsasında müəyyən edilir. Məşğulluq haqqında klassik nəzəriyyə təkmil rəqabət şəraitində əməyin qiymətini işçi qüvvəsinə olan tələb və təklif əsasında

müəyyən edilməsini irəli sürür. Əmək bazarında tələbin subyektləri kimi dövlət və biznes, təklifin subyekti kimi isə ev rəsərrüfatları çıxış edir.

Şəkil 1.1. İşçi qüvvəsinə olan tələb və əmək haqqının həcmi arasında asılılıq

Təkmil rəqabət bazarında sahibkarlar tərəfindən muzzla götürülən işçilərin sayı iki göstərici - real əmək haqqı və dəyər ifadəsində əməyin son məhsulu ilə müəyyən olunur. Muzzlu işçilərin sayının artması son məhsulun həcmnin azalmasınagətirib çıxarır. İşçi qüvvəsinə olan tələb ilə əmək haqqı arasında əksəlaqə və ya tərs mütənasibliq mövcuddur. Bu əlaqəyə təsir edən digər amillərin dəyişməz qaldığı və eyni zamanda əmək haqqının artdığı şəraitdə sahibkar tarazlığı saxlamaq məqsədilə işçi qüvvəsinə olan tələbi ixtisar edir. Əmək haqqının aşağı düşdüyü şəraitdə isə işçi qüvvəsinə olan tələb artır. İşçi qüvvəsinə olan tələb və əmək haqqının həcmi arasında funksional asılılıq qrafik olaraq tələb əyrisini əmələ gətirir.

Koordinat sisteminin absisində işçi qüvvəsinə olan tələb ordinant istiqamətində isə real əmək haqqının həcmi göstərilmişdir. Qrafikdə birinci əyri işçi qüvvəsinin tələb əyrisini göstərir. Bu qrafikin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əmək haqqı aşağı düşdükcə işçi qüvvəsinə olan tələb də artır. İkinci qrafik isə iş qüvvəsinin təklif əyrisi adlanır. Koordinat sisteminin absis oxunda işçi qüvvəsinə olan təklif göstərilmişdir. Bu qrafikin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, real əmək haqqı artdıqca iş qüvvəsinə olan təklifin də artır,

əmək haqqının aşağı düşməsi iş qüvvəsinə olan təklifin azalması ilə nəticələnir (24. s.130).

Qərb iqtisadçısı P.Samuelsonun qənaətinə görə cəmiyyətdə iş qüvvəsinin məcmu təklifi minimum dörd göstərici ilə müəyyən edilir:

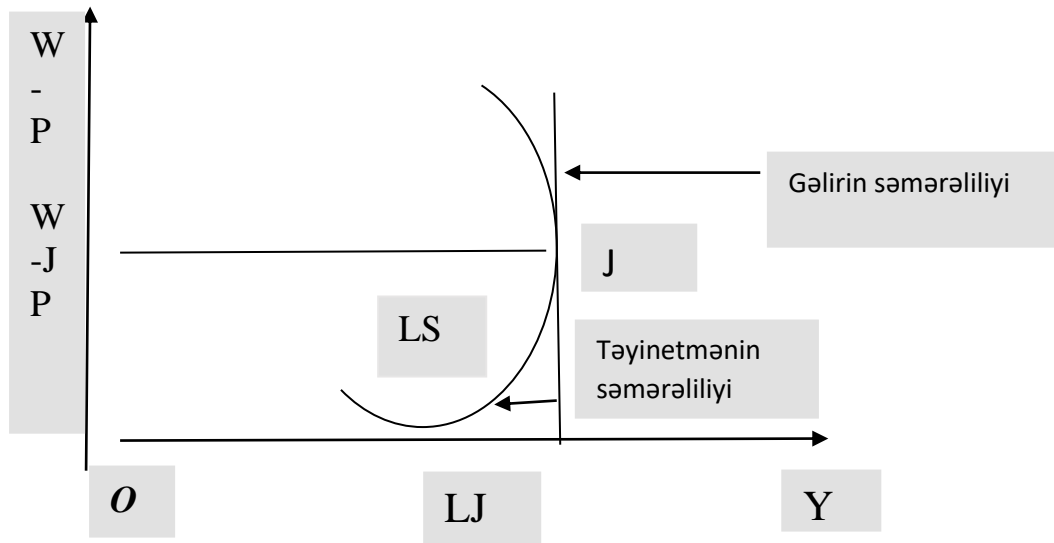
1. Əhalinin ümumi sayı;
2. Əhalinin ümumi sayında özfəaliyyətlə məşğul olan işçilərin xüsusi çəkisi;
3. Həftə və ay ərzində işçilər tərəfindən işlənmiş saatların (adam-gün, adam- saat) miqdarı;
4. İşçilər tərəfindən sərf edilən əməyin kəmiyyəti, keyfiyyəti və ixtisası (25.s.412).

İş qüvvəsinə olan tələb və təklifin qrafiklərini eyniləşdirməzdən əvvəl təklifi xarakterizə edən daha mühüm və maraqlı iqtisadi məsələ üzərində dayanaq. Daha doğrusu gəlirin səmərəliliyi və əvəzetmənin səmərəliliyi adlandırılan bu iki məsələ üzərində dayanaq. Gəlirin səmərəliliyi və təyinetmənin (əvəzetmənin) səmərəliliyinin mahiyyəti aşağıdakı kimi şərh edilir.

Gəlirin səmərəliliyi əmtəənin qiymətinin dəyişdiyi şəraitdə ona olan tələbin və istehlakçının real gəlirlərinin dəyişməsinə əks etdirir. Məsələn, almanın qiyməti 3 dəfə aşağı düşmüşdürsə (kq-ı 1 manatdan 10 qəpiyə) 10 manat pula 10 kq deyil, 100 kq meyvə almaq mümkündür. Əgər almaya olan tələbatı əvvəlki səviyyədə (yəni 10 kq-da) saxlamaq istəyiriksə, onda «sərbəstləşmiş» pula digər məhsullar əldə edə bilərik. Deməli, əmtəənin qiymətinin aşağı düşməsi tələbin həcməsinin artmasına imkan verir ki, bu da gəlirin səmərəliliyinin mahiyyətini xarakterizə edir.

Təyinetmənin (əvəzetmənin) səmərəliliyi əmtəənin qiymət nisbətləri və istehlakçının əmtəəyə olan tələbinin həcmi arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Bizim misalda olduğu kimi digər əmtəəlik məhsulların qiymətlərinin dəyişmədiyi şəraitdə almanın qiymətinin aşağı düşməsi o deməkdir ki, o

bazardakı məhsullarla müqayisədə ucuzdur. Onda istehlakçı məcburdur ki, nisbətən çox baha olan armud əvəzinə daha ucuz almadan 10 kq yox, 15 kq və daha çox alsın. Bu işə təyinetmənin (əvəzetmənin) səmərəliliyinin mahiyyətini xarakterizə edir. Gəlirin və təyinetmənin (əvəzetmənin) səmərəliliyi təcrid edilmiş vəziyyətdə deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməklə müxtəlif şəraitlərdə biri digəri ilə müqayisədə üstünlük edir. Yuxarıda göstərilən kateqoriyalar əmək bazarına da təsir edir. Bu səmərəlilik göstəriciləri o zaman öz təzahürünü göstərir ki, əməkçilərin müəyyən qruplarının və ya ayrı-ayrı fərdlərin əmək təklifinə əmək haqqının artması öz təsirini göstərir. İş vaxtının ümumi miqdarı və əmək haqqının həcmi arasındakı asılılıq aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir

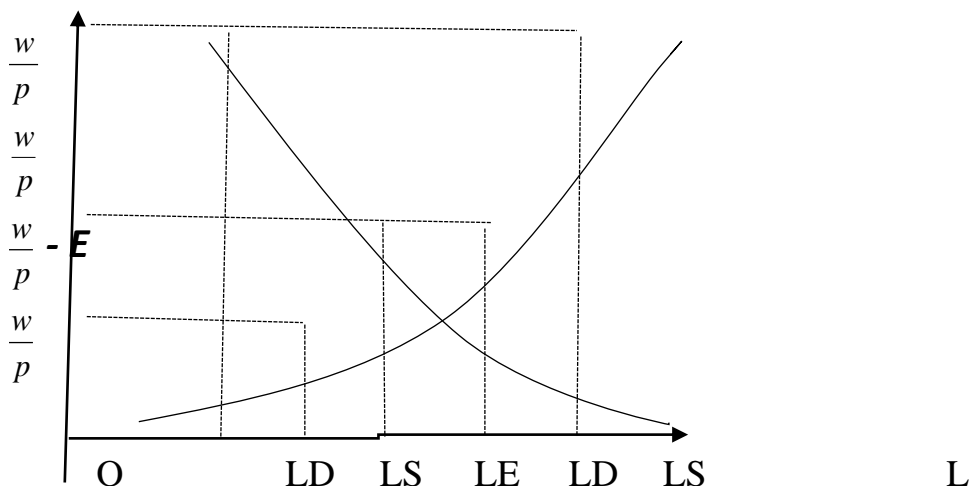

Şəkil 1.2. İş vaxtı və əmək haqqı arasında asılılıq

İlk növbədə onu qeyd edək ki, işçi qüvvəsinin qrafik təsviri adi təklif əyrisindən öz konfigurasiyasına görə fərqlənir. Koordinat sistemində Y nöqtəsinə qədər olan əyri əmək haqqının artdığı şəraitdə iş qüvvəsinə olan təklifi göstərir və əyrinin bu hissəsi ordinat oxundan uzaqlaşır. Y nöqtəsinə çatdıqda isə YS əyrisi öz qamətini dəyişir. Qrafik əyilir və yenidən ordinat oxuna yaxınlaşır. İlk baxışdan paradoksal situasiyanın yarandığı görünür. Belə ki, əmək haqqının sonrakı artımı şəraitində iş qüvvəsinə olan təklif azalır.

Beləliklə müəyyən məbləğə qədər əmək haqqının artımı işçi qüvvəsinə olan təklifin artımına gətirib çıxarır və o, özünün fimum səviyyəsinə (LJ) çatdıqdan sonra əmək haqqının sonrakı artımı azalmağa ayır. Eyni səbəbdən əmək haqqının artımı işçi qüvvəsinə olan təklifin həm ma və həm də azalmasına gətirib çıxarır. Nə qədər ki, işlənən hər adam saat üçün əmək haqqı artıqlaması ilə təmin edilir, onda işçi belə hesab edir ki, asudə hər saati üçün gəlir itirir. Bu gəlir isə asudə vaxtın iş vaxtına çevrilməsi zamanı reallaşır. Uyğun olaraq asudə vaxtın əlavə iş vaxtı ilə əvəz olunması işçinin artıq gəlir əldə etməsinə imkan verir. Yuxarıda göstərilən proseslər təminatməninin (əvəzetmə) səmərəliliyi adlanır. Qrafikdə göstərilən əvəzləmə səmərəliliyi təklif əyrisini ordinant oxuna doğru hərəkəti zamanı özünü büruzə verir. Gəlirin səmərəsi əvəzləmə səmərəliliyi ilə ziddiyyət təşkil edir və işçinin kifayət qədər yüksək maddi rifah səviyyəsi əldə etdiyi şəraitdə öz təsirini göstərir. Çörək və yaşayış problemi əhəmiyyətli dərəcədə həll edildikdə asudə vaxta münasibət də dəyişir. Belə ki, kifayət qədər artıq əmək haqqı verildikdə asudə vaxtın iş vaxtına çevrilməsinə ehtiyac qalmırvə həm də yüksək əmək haqqı zəngin həyat şəraitinin yaradılmasına imkan verməklə yanaşı, asudə vaxtdan da dolğun istifadəyə gətirib çıxarır. Buradan məntiqi olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, əhalidə tək cə çoxlu miqdarda əmtəə əldə etmək isteyi deyil, həm də çoxlu asudə vaxtın olması arzusu yaranır.

Qrafikdə LS əyrisi L nöqtəsini keçdikdən sonra gəlirin səmərəliliyi həlledici rol oynamağabaşlayır. Bunun da mahiyyəti əmək haqqının artdığı şəraitdə işçi qüvvəsinə olan təklifin azalmasıdır. Bu isə praktik olaraq əlavə istirahət və məzuniyyətlərin əldə edilməsi yolu ilə iş günləri və iş həftələrinin ixtisar nə seçilməsindən ibarətdir. Əmək haqqının mövcud səviyyəsi şəraitində əmək haqqının mövcud səviyyəsində səmərəliliyin hansı növü (əvəzləmə və gəlir) daha güclü təsirə malikdir. Real əməkhaqqının artımı ilə bağlı ayrı-ayrı işçilərin və əhali qruplarının, müxtəlif mövqeləri mövcud olduğundan bu suala dəqiq cavab vermək çox çətinidir. İndi isə işçi qüvvəsinə tələb və təklif əyrisini birləşdirək və əmək bazarındakı vəziyyəti təfsilatı ilə təhlil edək

Şəkil 1.3. Əmək bazarının qrafik təsviri.

İlk əvvəl işçi qüvvəsinə olan tələb və təklifin kəsişdiyi E nöqtəsinə diqqət yetirək. Qrafikdə bu nöqtə real əmək haqqının müəyyən səviyyəsini (w/p E) və iş qüvvəsinə təklifi (LE) xarakterizə edir. E nöqtəsində iş qüvvəsinə olan tələb təklifə bərabər olur və əmək bazarında tarazlıq vəziyyəti yaranır. Bu o deməkdir, sahibkarlar (w/p E) həcmində əmək haqqı ödəməyə razıdırlar və bazarda kifayət qədər işçi qüvvəsi var və tələb tam ödənilir. Bazar tarazlığı şəraitində bütün işçilər işlə tam təmin edilir və onlar öz xidmətlərini (w/p E) həcmindəki əmək haqqı şəraitində təklif etməyə hazırdırlar. Odur ki, E nöqtəsi tam məşğulluq vəziyyətini xarakterizə edir. Əmək haqqının (w/p E) səviyyəsindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənməsi əmək bazarında tarazlığın pozulması deməkdir. Deməli əmək haqqı əmək bazarında tarazlıq qiymətidir. Real əmək haqqının tarazlıq səviyyəsindən yuxarı olduğu (w/p) halda əmək bazarında təklif (O - LS) tələbi (O - LD') (LD' - LS') qədər üstələyir. Bu şəraitdən tam məşğulluq şəraitindən kənarlaşma baş verir və iş yerləri (w/p) həcmindəki əməkhaqqı şəraitində öz iş qüvvəsini satmaq arzusunda olanların hamısı üçün kifayət etmir. Bu zaman koordinat sistemində absis oxu boyunca LD' - LS' parçası qədər işçi qüvvəsinin artıqlığı yaranır.

Real əmək haqqının tarazlıq vəziyyəti ilə müqayisədə aşağı düşdüyü (w/p) halda əmək bazarında tələb (O-LD”) təklifi (O-LS”) (LS”-LD”) qədər üstələyir. Nəticədə bu cür aşağı əmək haqqı ilə razılaşan işçilərin çatışmaması nəticəsində boş iş yerləri yaranır.

Təkmil rəqabət bazarı şəraitində bu vəziyyət (işsizlik və əmək ehtiyatları ilə təmin edilməyən iş yerləri) uzun müddət davam edə bilmir. Mövcud vəziyyətə bazar mexanizmi tərəfindən müəyyən düzəlişlər edilir ki, bu da tam məşğulluq səviyyəsinin bərpa edilməsinə xidmət edir.

Həqiqətən, əmək haqqının tarazlıq səviyyəsindən yüksək olması nəticəsində işçi qüvvəsinə olan təklif tələbi üstələyir ki, bu da işsizliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu zaman işçilər öz iş qüvvəsini daha ucuz qiymətə təklif edirlər. Yəni onlar öz iş yerlərini itirmək və ya hansısa müəssisədə iş yeri qazanmaq xatirinə buna razılaşırlar. Sahibkarlar isə əmək haqqının aşağı salınması şərti ilə işçi qəbul etməyə hazırdılar. Digər halda isə əmək haqqının tarazlıq səviyyəsindən aşağı olması əmək bazarında tələbin təklifi üstələməsinə gətirib çıxarır. Bu zaman isə tamamilə başqa bir mənzərə yaranır. Belə ki, sahibkar boş iş yerlərini doldurmaq məqsədilə əmək haqqını artırmağa məcbur olur (16).

Odur ki, istər birinci və istərsə də ikinci halda əmək bazarında tarazlıq bərpa olunur və tam məşğulluq şəraiti yaranır.

Amerikan iqtisadçısı V.Oukenin fikrincə işsizliyin faktiki səviyyəsi onun təbii səviyyəsindən yüksək olarsa, onda cəmiyyətdə ümumdaxili məhsulun azalması müşahidə edilir. Oukenin hesablamalarına görə işsizliyin faktiki səviyyəsi onun təbii səviyyəsindən 1% yüksək olarsa onda cəmiyyətdə ümumdaxili məhsulun həcmi 2,5% **aşağı** düşür (26.s.314.).

İş qüvvəsi bazarında çoxşaxəli daxili tənzimləyicilərin olmaması, həmçinin əmək bazarının səmərəli formalaşmasının sosial cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi elmi cəhətdən əsaslandırılmış tənzimlənmənin həyata

keçirilməsinə kəskin ehtiyac yaratmışdır. Məşğulluq sferasında elmi əsaslandırılmış tənzimlənmə sisteminin yaradılması hazırki şəraitdə islahatların ən mühüm sosial dayaqlarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Doğrudur, son zamanlar Məşğulluq haqqında qanunun qəbul edilməsi, əmək birjalarının təşkili, işsizliyə görə rəsmi statusun verilməsi bu sahədə müəyyən işlər görüldüyünə sübutdur. Lakin bütün bunlar çox hallarda ləng qeyri-çevik xarakter daşımaqla əhalinin sosial müdafiəsində əhəmiyyətli genişləndirib çıxarır.

II Fəsil. Ölkəmizdə işsizliyin mövcud səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

2.1. Respublikamızda işsizliyin səviyyəsinin təhlili və ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi.

İşsizlik iqtisadi sistemin təbiətində və iqtisadi inkişafın quruluşunda mövcud olan uyğunsuzluqlar nəticəsində yaranır, təzahür edir. Bu isə birinci növbədə cəmiyyətdə hər bir fərdin həyat səviyyəsinə və gəlirlərinə bilavasitə təsir göstərir. Hər bir ölkənin əmək qabiliyyətli üzvləri etibarlı məşğulluq imkanları əldə edə bilmədiyi halda, həmçinin çalışdıqları iş yerlərindən təminatlı gəlirlər əldə edə bilmədikdə isə işsizlərə çevirirlər. İşsizliyin səviyyəsinin dəyişməsində, həmçinin cəmiyyətdə etibarlı məşğulluğun təmin edilməsində əmək haqqı və gəlirlər mexanizmi vacib vasitələrdən hesab olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizliyin sosial – iqtisadi mahiyyətinin təhlili göstərir ki, işsizlik əslində sistemin xarakterik əlamətlərindən biri hesab edilir, iqtisadi, iqtisadi tsiklin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onun səviyyəsi də dəyişir. İşsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin effektivliyi hər bir halda ölkənin sosial – iqtisadi inkişaf dinamikasından və bazar infrastrukturlarının inkişaf dərəcəsindən birbaşa asılıdır. İşsizliyin səviyyəsinin azaldılması istiqamətində əmək bazarının formalaşdırılması mühüm şərtlərdən biri hesab edilir. Eyni zamanda kadrların peşə yönümünün dəyişdirilməsi, ixtisaslarının yüksəldilməsi, işçilərin yenidən hazırlanması kimi məsələlərdə işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması baxımından əhəmiyyətli hesab edilir. Müasir şəraitdə işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasında sosial – iqtisadi mexanizmlərin rolu yüksəkdir. Odur ki, bu mexanizmlərin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında işsizliyin səviyyəsinə təsir edən başlıca amilləri aşağıdakılardan hesab etmək olar. 1) demoqrafik amillər; 2) bazar infrastrukturlarının inkişafı amilləri. 3) sosial- iqtisadi amilləri. 4)

Konyunktur amillər. Demografik amillər əsas etibarilə iş qüvvəsinin geniş təkrar istehsalı ilə sıx bağlıdır. İqtisadi və sosial amillər əksər hallarda dövlətin iqtisadi və sosial siyasətidö-prioritetləri ilə sax bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizliyin səviyyəsinə təsir göstərən konyunktur amilləri iqtisadiyyatın qloballaşması nəticəsində təzahür edir və milli iqtisadiyyatın beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiyası ilə bilavasitə əlaqədardır. Doğurdan da işsizlik bazar iqtisadiyyatına xarakterik olan mühüm cəhətlərdən biridir. Cəmiyyətin inkişaf müxtəlif dövrlərində olduğu kimi, XXI əsrdə də işsizlik bəşəriyyət üçün həlli vacib olan ən mühüm problemlərdən hesab edilir. İşsizlik iqtisadi problem olmaqla bərabər həm də sosial bir problemdir. İşsizlik sosial bir problem kimi isə həyat tərzini, yaşayış imkanlarını zəiflədir və çətinləşdirir.\

İşsizlik- əmək qabiliyyətinə malik olan insanların bir qisminin iş tapa bilməməsi və bunun nəticəsində işsiz qalmasıdır. İşsizliyin əsas nəticələri buraxılmayan məhsuldur. Həqiqətən işsizlik cəmiyyətin potensial istehsal imkanlarının yüksəlməsinə mənfi təsir göstərir, ona maneçilik törədir.

Vacib iqtisadi problem kimi işsizlik əsasən iqtisadi böhranlar və tsikllər dövründə baş verir. İqtisadiyyatın zəifləməsinin və tənəzzülə uğramasının əsas səbəblərindən biri də mənə kütləvi işsizlikdir. İşsizlik bazarda iş qüvvəsinə olan tələblə iş qüvvəsi arasında olan təklif nəticəsində təzahür edir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin istehsalata tətbiqi nəticəsində əl əməyinə olan tələbat xeyli azalmışdır. Yeni texnika və texnologiya əməyin mürəkkəbliyinə keyfiyyətinə təsir edir. İstehsala tətbiq edilən istehsal vasitələrinin kütləsi artır, işçi qüvvəsindən istifadə nisbətən azalır.

Ölkəmizin bazar iqtisadi münasibətləri sistemində keçməsi cəmiyyət həyatının digər sahələrində olduğu kimi əhalinin məşğulluğu və onun həll edilməsi mexanizmi sahəsində də bir çox yeni və mürəkkəb sosial – iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kimi problemlərin rədqiq edilməsi və öyrənilməsi onlara tamamilə yeni nəzəri metodoloji aspektlərdən və formalaşmaqda olan əmək bazarının qanunları və tələbləri baxımından

yanaşmasını zəruri edir. Məsələ burdadır ki, keçmiş SSRİ – nin sosial – iqtisadi ədəbiyyatlarında və dövlət sənədlərində iyirminci əsrin 30 – cu illərində etibarən işsizliyin sosial bir bəla kimi ləğv edildiyi və məşğulluq probleminin birdəfəlik həll olunduğu bütün dünyaya bəyan edilmişdir. “İş qüvvəsi əmtəəsi”, “əmək bazarı” və “işsizlik” terminlərin isə kapitalizm cəmiyyətinə məxsus hadisələr olduğu göstərilirdi.

Hazırda Azərbaycanın milli dövlətçilik mənafeyinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi digər faktlarla eyni zamanda yanaşı onun başlıca məhsulda qüvvələrini təşkil edən əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır. Odur ki, respublikamızda əhalinin məşğulluq səviyyəsi və quruluşunda indi və gələcəkdə baş verəcək dəyişikliklərin öyrənilməsi və aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi nəticəsində onların təkmilləşdirilməsi yollarının işlənilməsi hazırlanmasının necə böyük elmi-paktiki əhəmiyyətinə malik olduğunu başa düşmək olar. Çünki müasir şəraitdə Respublika iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən vacib faktorlarından biri, ən mühümü ölkəmizdə mövcud olan əmək ehtiyatlarından ilk növbədə onun ən məhsuldar hissəsini təşkil edən əmək qabiliyyətli əhalinin əməyindən daha düzgün və effektiv istifadə edilməsindən ibarətdir. Azərbaycan xalqının ümummilli Heydər Əliyev, “Yeni əsr və üçüncü minillik” münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətlərində XX əsrin 70-80- ci illərində Azərbaycanda görülən quruculuq işlərindən danışarkən qeyd etmişdir ki, həmin dövrdə “Respublikanın ən kəskin problemlərindən biri əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai əməyə cəlb olunması, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi idi”

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçməkdə əsas məqsədlərdən biri də istehsalın intensivləşdirilməsi, hər bir insanın malik olduğu potensial imkanlardan səmərəli istifadə etməklə əhalinin həyat səviyyəsini və onun keyfiyyətini yüksəltməkdən ibarət olmuşdur. Odur ki, əmək potensialından səmərəli istifadənin mexanizmi olmadan bazar iqtisadiyyatına keçidin sosial –

iqtisadi, siyasi və demoqrafik vəzifələri həll etmək mümkün deyildir. Bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrdə ilk növbədə iqtisadiyyatdakı gerilik bazar mexanizminin, və əmək bazarının az səmərəli olması ilə xarakterizə olunur. Buna uyğun olaraq bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçən ölkələrin qarşısında iki vəzifə durur:

- 1) Məşğulluğun optimallaşdırılması prosesində dövlət tənzimlənməsinin rolunun artırılması;
- 2) İşçi qüvvəsinin artıq olduğu bölgələrdən və sahələrdən onun az olduğu ərazilərə və sahələrə axımının stimullaşdırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, regional əmək bazarının formalaşması və inkişafı ayrı – ayrı ərazilərdə əhalinin səmərəli məşğulluğunun nizamlanması aləti olmaqla uzun və çətin bir prosesdir. Bu son illərdə əmək ehtiyatlarının sürətlə artdığı respublikamız üçün, xüsusilə onun əhalisinin və əmək ehtiyatlarının sürətlə artdığı regionları üçün əhəmiyyətlidir. Bütövlükdə Respublikamızda və onun əksər regionlarda yaxın 15-20 il ərzində əhalinin və əmək resurslarının artım tempi indikinə nisbətən müəyyən dərəcədə azalsa da, onların sayı xeyli çox olacaqdır. Odur ki, həmin əmək ehtiyatlarının əmək prosesinə cəlb edilməsi və onların əməyindən səmərəli istifadə edilməsi dövlət səviyyəsində əlavə tədbirlərin yerinə yetirilməsini zərurətə çeviriləcəkdir.

Hər bir ölkədə məşğulluğun səviyyəsi və quruluşunun formalaşması birinci növbədə yaşayan əhalinin və əmək ehtiyatlarının sayından asılıdır. Belə ki, bütövlükdə əhalinin, xüsusilə, onun müəyyən istehsal təcrübəsinə və əmək vərdişlərinə malik olan əmək qabiliyyətli hissəsi cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin əsas ünsürünü təşkil edir. İnsan əməyi olmadan istehsal prosesi başlaya bilməz nə də ki, davam edə bilməz. İstehsal alət və vasitələri ancaq canlı insan əməyi ilə birlikdə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini təşkil edir.

Demoqrafik ilə bağlı statistik materiallarının təhlili göstərir ki, ölkəmizin əhalisinin sayı və quruluşu sabit olmamış müxtəlif kompleks amillərin təsiri ilə ayrı–ayrı tarixi inkişaf mərhələlərində müəyyən forma və istiqamətlərdə dəyişmişdir. Bunu keçmiş sovet SSRİ–nin tərkibi olduğuna 70 il

ərzində və müstəqillik qazandığı müddət ərzində Azərbaycan əhalisinin ümumi sayında və demoqrafik tərkibində baş verən dəyişikliklərin dinamikasından görmək mümkündür. 1920-1991- ci illərdə ölkəmizdə əhalinin sayı 3,7 dəfə artaraq 1920- ci ildəki 1952200 nəfərdən 1991- ci ilin əvvəlinə 7 218 500 nəfər təşkil etmiş, o cümlədən şəhər əhalisinin sayı daha sürətlə, yəni 9,5 dəfə artmış kənd əhalisinin sayı isə bir qədər ləng yəni 2,2 dəfə çoxalmışdır. Bu müddət ərzində şəhər əhalinin xüsusi çəkisi 20,8 faizdən 53,5 faizə yüksəlmiş, kənd əhalinin xüsusi çəkisi isə 79,2 faizdən 46,5 faizə enmişdir.

Hər bir ölkənin demoqrafik inkişaf vəziyyətini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri də ölüm səviyyəsidir. Azərbaycan Respublikası əhalinin, xüsusilə də bir yaşınadək diri doğulan uşaqların hər 1000 nəfərinə düşən ölüm səviyyəsinə görə MDB dövlətləri içərisində ən axırıncı yeri tutur. Bu göstərici Azərbaycanda 9,3 nəfərdir. Doğulanların gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisinə görə də Azərbaycan MDB respublikaları arasında Gürcüstan Respublikası ilə birlikdə 1-2-ci yerləri bölüşdürülür.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişafın ümumi vəziyyəti aşağıdakı proseslərlə səciyələnilir: əhalinin sağlamlığının nisbətən pisləşməsi; doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi; ölüm səviyyəsinin nisbətən yüksək olaraq qalması; gözlənilən ömür uzunluğunun aşağı olması (əsasən kişilər arasında); ana və uşaq ölümünün bir qədər yüksək olması; əhalinin artım sürətinin kəskin sürətdə azalması; əhalinin demoqrafik “qocalması” prosesinin sürətlənməsi; nigahların sayının azalması; boşanma hallarının artması və s.

Hər bir ölkədə əhalinin məşğulluq səviyyəsi, birinci növbədə mövcud olan əmək qabiliyyətli əhalinin hamısının, və yaxud onların bir hissəsinin ictimai istehsalatda iştirakının, ikincisi, ictimai istehsalda müxtəlif sosial qruplara olan əhalinin iştirakının nə səviyyədə olmasını göstərir.

İşsizliyin səviyyəsinin qiymətləndirilməsində ən mühüm göstəricilərdən biri ölkənin əmək ehtiyatları hesab edilir. Ölkəmizdə regionlar üzrə Dövlət

Məşğulluq Xidməti orqanlarında qeydiyyatda olan işsizlərin sayını 2008-2012-ci illər təhlil etsək görərik ki, onların sayı ilbəil azalmışdır.

**2008-2012-ci illər ərzində regionlar üzrə məşğulluq mərkəzlərində
qeydiyyatda olan işsizləri sayı (nəfərlə)** **Cədvəl 2.1**

Iqtisadi rayonlar	2008-ci ildə	2009 cu-ci ildə	2010-cu ildə	2011-ci ildə	2012-ci ildə
Bakı şəhəri	11169	12407	12528	12538	12967
Abşeron iqtisadi rayonu	958	1012	898	1207	1341
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	3518	2947	2730	2746	2503
Səki-Zaqatala iqtisadi rayonu	2095	1591	1392	1375	1261
Lənkəran iqtisadi rayonu	1736	1401	1252	1247	1114
Duba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	1434	1156	1111	1133	1141
Aran iqtisadi rayonu	12356	11465	11058	10354	9967
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	5252	4869	4467	4270	3898
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	3745	2397	1930	1880	1489
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	2026	1800	1548	1548	1110
Naxçıvan iqtisadi rayonu	192	55	0	32	0
cəmi	44481	41100	38914	38330	36791

**Mənbə: Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial
Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatları.**

Təcrübə göstərir ki, işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması baxımından qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri əmək qabiliyyətli yaşda əmək ehtiyatlarının işlə təmin edilməsidir.

Bazar sistemi şəraitində gizli işsizlik kəskinləşdiyinə görə bu işsizlik forması daha kütləvi xarakter almışdır. Bəzi iqtisadçılar gizli işsizliyi “məcburi, qismən məşğulluq”, “qismən işsizlik” “natamam məşğulluq” kimi qiymətləndirilir və bu əmək bazarının çevikliyi ilə əlaqələndirilir, eyniləşdirilir, əslində gizli işsizlik daha çox əməyin səmərəsiz istifadə edilməsində özünü göstərir. İş qüvvəsindən səmərəsiz istifadə olunması aşağıdakı hallarda özünü biruzə verir:

1. Diplomlu mütəxəsislərin fəhlə kimi işləməsi;
2. Öz ixtisasında işləməyən mütəxəsislərin xüsusi çəkisi;
3. Diplomlu mütəxəsislərin əldə etdikləri ixtisasdan aşağı səviyyədə

işləmələri;

4. Mütəxəsislərin vəzifə ştatlarının ixtisar olunma səviyyəsi miqyası;

5. Xüsusilə dövlət müəssisələrində tələbatdan artıq işçi qüvvəsinin saxlanması göstərilən neqativ hallar indi ayrı – ayrı peşələr üzrə (inşaatçı arqonom, zootexnik və s.) daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

İşsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi praktiki baxımdan daha çətin, nəinki nəzəri – metodoloji baxımdan. Belə ki, postsovet ölkələrinin əksəriyyətində məşğulluq xidmətinə müraciət edən, orada qeydiyyatdan keçən işsizlər faktiki işsizlərdən dəfələrlə azdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodikasına əsasən işsizliyin müəyyən edilməsinin, ölçülməsinin iki əsas metodu vardır: 1) qeydiyyatdan keçən işsizlər haqqında informasiya məlumatları; 2) ev təsərrüfatlarının ümummilli seçmə tədqiqi. əsas məqsəd işsizliyin parametrləri yəni səviyyəsi, dinamikası, strukturu, müddəti və s. Haqqında keyfiyyətli məlumatların əldə edilməsidir. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində yuxarıdakı metodlardan hər hansı birinə üstünlük verilir. Belə ki, ABŞ, Kanada, Yaponiya, Skandinaviya ölkələrində aylıq seçmə metodundan Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində isə rəsmi qeydiyyatda istifadə olunur. Hər bir metodun özünə məxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. Seçmə metodu bir statistik metod kimi müəyyən nöqsalara (çoxlu maliyyə vəsaiti tələb etməsi, seçmədəki səhvlər və s.) malikdir. Ancaq burada geniş əhatəli göstəricilər əldə etmək mümkündür. Rəsmi qeydiyyatda isə məlumatlar natamam olur və məşğulluq xidmətinin səhvləri öz əksini tapır. Odur ki, işsizlik parametrlərini daha əhatəli əks etdirmək məqsədilə lazım gəldikdə hər iki metoddan istifadə etmək mümkündür. İşsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi bu səviyyənin özünün aşağıdakı kimi qruplaşdırılmasına imkan verir:

1. İşsizliyin ən aşağı səviyyəsi;
2. İşsizliyin yüksək səviyyəsi;
3. İşsizliyin ən yüksək səviyyəsi

4. İşsizliyin aşağı səviyyəsi;
5. Əmək bazarında əlverişli vəziyyət;
6. Əmək bazarında gərgin vəziyyət

İşsizlik səviyyəsinin əsas meyarları aşağıdakılardır:

a) İşsizliyin təbii səviyyəsi BƏT- nin tövsiyyəsinə, beynəlxalq standartlara görə 1-3% həddində qəbul olmuş və əmək bazarının normal daha doğrusu optimal vəziyyəti kimi qiymətləndirilmişdir.

b) İşsizliyin yol verilən həddi 4-5% bu hədd çərçivəsində iş qüvvəsinin dəyəri aşağı düşsə də, inflyasiya prosesi mövcud olsa belə müəyyən iqtisadi sabitlik bu vəziyyəti tənzim etməyə imkan verir.

c) İşsizliyin sosial baxımdan təhlükəli həddə olması. Bu həddə işçi qüvvəsinin idarəolunmaz, hiperinflasiya səciyyə almasında. Onun qiymətdən düşülməsində kütləvi, başdan – başa işsizliyin olmasında özünü göstərir.

İşsizlik səviyyəsinin aşağıdakı formula vasitəsilə müəyyən etmək olar.

Hal – hazırda işsizliyin səviyyəsi işsizlərin sayının iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayına nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$I_s = \frac{I_{t.e} - M_s}{I_{k\hat{e}}}$$

Burada I_s - işsizliyin səviyyəsini

$I_{t\hat{e}}$ - iqtisadi fəal əhalinin sayını,

M_s – məşğul olanların sayını göstərir.

Bunun işsizliyin formaları üzrə ayrıldıqda da müəyyən etmək olar. İşsizlik səviyyəsinin belə müəyyən edilməsinin çatışmayan cəhətləri də vardır. Çünki iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayında məşğulluğun və işsizliyin müxtəlif variantları ola bilər. Belə hesablama qaydası planı iqtisadiyyat dövründə əmək resurslarının miqdarını müəyyən etmək məqsədi daşımışdır. Odur ki, bir çox ölkələrdə işsizlik səviyyəsi işsizliyin standart əmsalı adlandırılan aşağıdakı əmsalla müəyyən edilir:

$$I_{s\sigma} = \frac{I_{\dot{u}s}}{M_{\dot{u}s} + I_{\dot{u}s}} \times 100$$

Burada $I_{s\sigma}$ - işsizliyin standart əmsalını;

$I_{\dot{u}s}$ -İşsizlərin ümumi sayını;

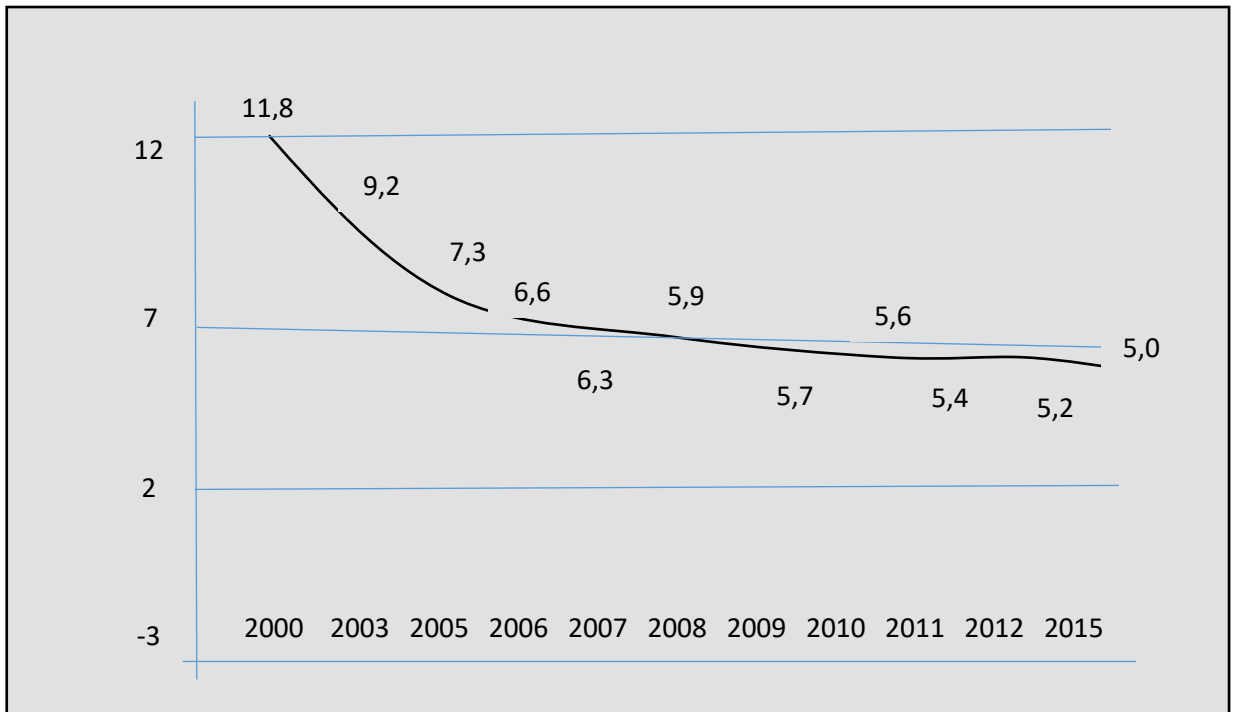
$M_{\dot{u}s}$ - məşğul olanların ümumi sayını göstərir.

Bu əmsal vasitəsilə işçi qüvvəsi təklifinin onun tələbindən artığı və yaxud təklifin ödənilməsinin səviyyəsini müəyyən etmək olar.

Aşağıdakı cədvəl 2.2.-də son 15 il ərzində respublika üzrə işsizlik səviyyəsinin faizlə nisbəti öz əksini tapmışdır:

2000-2015 –ci illər üzrə işsizliyin səviyyə

Cədvəl

Mənbə: cədvəl Azərbaycan respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında 2000- ci illə müqayisədə 2015-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə 11,8 faizdən 5,0 faizə qədər aşağı düşmüşdür. Bu o deməkdir ki, 2015 – ci ildə 2010- cu ilə nisbətə işsizlik vəziyyəti təxminən 2,4 dəfə azalmışdır. İşsizliyin səviyyəsi xüsusilə 2000- ci illə 2009- cu illər arasında daha sürətlə aşağı düşmüşdür. Bu dövr ərzində işsizliyin səviyyəsinin 2,0 dəfə azalması həmin illərdə yeni iş yerlərinin yüksək sürətlə yaradılması və iqtisadiyyatın yüksək tempə inkişafı ilə əlaqədardır.

Cədvəl 2.3.

2010-2015-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadi fəal əhalinin sayı.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadi fəal əhali, cəmi, min nəfər	4587,4	4626,1	4688,4	4757,8	4840,7	4915,3
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlar cəmi min nəfər	4329,1	4375,2	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6
İşsizlər cəmi min nəfər	258,3	250,9	243,1	236,6	237,8	243,7
Onlardan məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu alan şəxslər cəmi nəfər	38966	38330	36791	36206	28690	28877
Kişilər	21979	21851	21298	21188	17383	17728
Qadınlar	16987	16479	15493	15018	11307	11149
Onlardan işsizləyə görə müavinət alanlar	87	1002	934	636	1613	1543
Kişilər	70	671	611	437	1122	1087
Qadınlar	17	331	323	199	491	456

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə 2016 (səh.29)

Cədvəl 2.3-də göründüyü kimi 2010- cu ildən başlayaraq ölkəmizdə hər il iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayı hər il artmışdır. Belə ki, 2010- cu ildə 4587,4 min nəfər olduğu halda 2011 ildə bu rəqəm 4626,1 min. Nəfərə, 2012 – ci ildə 4688,4 min nəfərə, 2013 – cü ildə 4757,8 min nəfərə, 2014- cü ildə 4840,7 min nəfərə, 2015-ci ildə isə 4915,3 nəfərə çatmışdır. 2010- cü ilə nisbətən 2015- ci ildə 327,9 min nəfər (7,1%) artmışdır.

Cədvəl 2.4.- də nəzər yetirsək görürük ki, iqtisadi fəal əhalinin tərkibi faiz etibarı ilə o qədər də ciddi dəyişiklik baş verməmişdir. Belə ki, 2010- cu ildə iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayında məşğul olanların sayı cəmi 0,6 faiz (95,0-

94,6), artmışdır, işçilərin sayı da 0,4 faiz aşağı düşmüşdür (5,6-5,0). Həmçinin məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu olanların sayı 0,8 faizdən 0,6 faizə, o cümlədən kişilər üzrə bu rəqəm 0,9 – dan 0,7- yə, qadınlar üzrə isə, 0,8 – dən 0,5-ə enmişdir.

İqtisadi fəal əhalinin tərkibi (faizlə)

Cədvəl 2.4.

	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>
İqtisadi fəal əhali, cəmi,faizlə	100	100	100	100	100	100
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlar cəmi min nəfər	94,4	94,6	94,8	95,0	95,1	95,0
İşsizlər	5,6	5,4	5,2	5,0	4,9	5,0
Onlardan məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu alan şəxslər	0,8	0,8	0,8	0,8	0,6	0,6
Kişilər	0,9	0,9	0,9	0,9	0,7	0,7
Qadınlar	0,8	0,7	0,7	0,6	0,5	0,5

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə 2016 (səh.29)

Cədvəl 2.5.

Məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu alan şəxslərin sayı (nəfər)

<i>İllər</i>	<i>Cəmi</i>	<i>O cümlədən</i>		<i>İşsiz statusu almış şəxslərin iqtisadi fəal əhaliyə nisbəti faizlə</i>
		Kişilər	qadınlar	
2010	38966	21979	16987	0,85
2011	38330	21851	16479	0,83
2012	36791	21298	15493	0,78
2013	36206	21188	15018	0,76
2014	28690	17383	11307	0,59
2015	28877	17728	11149	0,59

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə 2016 (səh 34)

Cədvəl 2.5.- dən görürük ki, 2010- cu ildə Azərbaycan Respublikasında Məşğulluq xidməti orqanlarında 2010- cu ildə işsiz statusu almış şəxslərin iqtisadi fəal əhalinin sayına nisbəti 0,85 faiz təşkil etmişdirsə, bu rəqəm 2011- ci ildə 0,83 faizə, 2012 – ci ildə 0,78 faizə, 2013 – cü ildə 0,76 faizə, 2014 – cü ildə və 2015 – ci illərdə isə 0,59 faizə düşmüşdür. Buna səbəb olan əsas amillər yeni iş yerlərinin

yaradılması və dövlətin məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində apardığı səmərəli siyasətdir.

Cədvəl 2.6.

2015-ci ildə dövlət məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən əhalinin işlə təmin edilməsi.

<i>İş axtaran əhali</i>	<i>İşlə təmin olunmaq üçün müraciət etmiş vətəndaşların sayı</i>		<i>İşlə təmin olunanların sayı nəfər</i>
	<i>nəfər</i>	<i>faizlə</i>	
Cəmi	59252	100	28936
əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar	303	0,5	85
əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayanlar	58949	99,5	28851
Onlardan əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı yaşda olanlar	918	1,5	315

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə 2016 (səh 34)

2015- ci ildə dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında qeydiyyatda alınmış və işlə təmin olunmaq üçün müraciət etmiş 59252 nəfərdə 28936 nəfəri işlə təmin olunmuşdur. Bu isə işlə təmin olunmaq üçün müraciət etmiş əhalinin 48,7 faizi deməkdir. Təəsüflədirici haldır ki, işlə təmin olunmaq üçün müraciət etmiş vətəndaşların içərisində cəmi 918 nəfəri qadınlardır (0,15%). İşlə təmin edilənlərin içərisində isə qadınlar 315 nəfər (0,1%) təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.7

Yeni açılmış iş yerləri

	2003 (IV rüb)-2015	O cümlədən			
		2003(IV rüb)-2008	2009-2013	2014	2015
Yeni açılmış iş yerlərinin sayı, cəmi	1480420	766277	470959	127315	115869
Ondan daimi iş yerləri	1102055	547573	358243	105120	91119
O cümlədən yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatlarda	169727	106626	39632	13214	10255
Mövcud müəssisə və təşkilatlarda	272736	193091	59209	10933	9503
Fəaliyyəti bərpa edilmiş	22708	18899	2557	695	557

müəssisə və təşkilatlarda					
Fərdi sahibkarlıq subyektlərində	636884	228957	256845	80278	70804
Digər tədbirlər üzrə (müxtəlif beynəlxalq və yerli layihələr, abadlıq işləri və s)	378365	218704	112716	22195	24750

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə 2016 (səh 34)

Ölkəmizdə 2003 ilin IV rübündən başlayaraq 2015-ci ilin sonunadək cəmi 1.480.420 yeni iş yerləri açılmışdır. Bunlardan 1.102.055- i daimi fəaliyyət göstərən iş yerləridir. Yeni iş yerlərinin açılması hər il davam edir. Təkcə 2015 – ci ildə 115869 yeni iş yerləri təşkil edilmişdir, onlardan 91119 – u daimi iş yerləridir.

2.2. İşsizliyin səviyyəsi ilə sosial təminat sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi.

2001- ci ildə qəbul edilmiş “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda “işsiz” əhali anlayışı ilə bağlı bəzi müddəalarla BƏT – in mövcud metodik tövsiyələri arasında müəyyən uyğunsuzluqlar olmuşdur. Bu fərdlərin respublika əhalisinin milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, yenidən işlənilib real gercəkliyə uyğunlaşdırılması yaxşı olardı. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bir qayda olaraq məşğulluq xidməti orqanlarında işsizlərin təqribən 30 faizi qeydiyyatda düşürlər. Qalan işsizlər müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində verilmiş elanların, dost – tanışlarının, qohumlarının və s. köməkliyi müxtəlif müəssisə (idarə) və təşkilatların insan resursları şöbələrinə müraciət etmək yolu ilə müstəqil qaydada özlərinə iş axtarıb tapırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələrdə insanların işsizlik statusu almaları üçün, bizim respublikada olduğu kimi, mütləq məşğulluq xidməti mərkəzlərində uçota alınmaları tələb edilmir. Həmin ölkələrdə işsizlərin sayı seçmə yolu ilə əmək qabiliyyətli əhalinin müəyyən bir qisminin arasında siyahıya alınması yolu ilə müəyyən edilir.

Tədqiqat üçün seçilib öyrənilən əmək qabiliyyətli əhalinin sayı isə ayrı – ayrı ölkələrdə müxtəlifdir. Belə ki, ABŞ və Yaponiyada bunun üçün əmək qabiliyyətli əhalinin cəmi 0,1 faizi, İtaliyada 0,7 faizi və s. götürülür. BƏT – in metodiki tövsiyələrinə əsasən isə işsizliyin səviyyəsi dedikdə - iqtisadi fəal

əhalinin sayında (yəni məşğul olan, əhali ilə işsizlərin cəmi) işsizlərin xüsusi çəkisi başa düşülür. İqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq. Bütün dünya ölkələrində işsizliyin səviyyəsi müxtəlif amillərdən birinci növbədə isə ölkənin iqtisadi vəziyyətindən və burada həyata keçirilən sosial iqtisadi siyasətdən asılıdır. Odur ki, müxtəlif ölkələrdə işsizliyin səviyyəsi bir – birindən fərqlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə işsizlik səviyyəsi xeyli müddət, dəyişmir, sabit qalmaqda davam edir. Həmin ölkələrdə işsizlik səviyyəsinin nisbətən sabit qalmasının səbəbləri müxtəlifdir. Məsələn, ABŞ – da buna səbəb liberal bazar iqtisadiyyatı modelinin mövcud olmasıdır.

Bu modelə əsasən iqtisadi mənafe sosial mənafeyi üstələyir və əmək bazarının subyektləri maraqlarını müdafiə etmək üçün tərəf müqabilinə təsir göstərməyə cəhd edirlər. Konkret olaraq burada iş yerlərini itirənlər dərhal özlərinə yeni iş yeri axtarmağa çalışırlar. Bunun nəticəsidir ki, ABŞ – da işsizliyin davam etmə müddəti o qədər də böyük deyildir. Yaponiyada işsizliyin aşağı səviyyədə olmasına və sabit qalmasına səbəb burada “ömürlük muzzd” modelinin mövcud olmasıdır. Bu modelə görə işçi bütün əmək fəaliyyəti dövründə eyni bir müəssisədə işləyir. Belə sistemdə işləməyə işçiləri sövq etdirən cəhət burada həyata keçirilən düzgün maddi maraq prinsipi (iş stajından asılı olaraq onların əmək haqlarının, əmək haqlarına əlavələrin mütəmadi qaydada artırılması) və mövcud olan məşğulluq sistemidir (istehsalın həcmi azaldıqca, müdiriyyət dərhal işçini başqa iş yerlərinə və ya firmanın bölmələrinə işə keçirir, iş həftəsinin müddətini qısaldır və s.).İsveçdə isə həmin vəziyyət düzgün məşğulluq siyasəti aparılması ilə bağlıdır. Bu ölkədə məşğulluq siyasəti üçün ayrılan vəsaitlərin məbləği işsizliyə görə verilən məbləgdən iki dəfə yüksəkdir.

Azərbaycan Respublikasında isə hələlik mövcud olan iqtisadi vəziyyət və ölkədə müharibə şəraitinin olması nəticəsində sosial sabitliyin tam təmin edilməməsi işsizliyin səviyyəsi və xarakterinə öz mənfi təsirini göstərir. Buna görə də respublikamızda mövcud olan işsizlərin həqiqi sayı və onun səviyyəsinin düzgün müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb etməklə iqtisad elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri olaraq qalır.

ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ**Əhalinin gəlirləri və xərcləri (milyon manat)**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gəlirlər	25607,0	30524,6	34769,5	37562,0	39472,2	41738,6
İlgin gəlirlər	22126,5	26861,9	31181,4	33830,0	355363,4	37553,9
O cümlədən işçilərə əmək ödənişləri	7027,3	8020,0	9224,9	10333,2	10776,1	10991,9
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	14725,0	18543,9	21140,8	22545,3	23375,9	25252,5
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər	374,2	298,0	815,7	951,5	1211,4	1309,5
Alınmış cari və əsaslı transferlər	3480,5	3662,7	3588,1	3732,0	4108,8	4184,7
Xərclər	19251,5	22184,0	24564,0	28021,2	30799,6	35119,9
Son istehlak xərcləri	16528,5	19216,0	21389,9	24150,0	26582,6	30102,0
Ödənilən cari transferlər	2202,0	2619,5	2872,7	3370,5	3528,0	3790,3
Mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər	521,0	348,5	301,4	500,7	689,0	1227,6
Qənaətlər	6355,5	8340,6	10205,5	9540,8	8672,6	6618,7
Qeyri-maliyyə aktivlərin yığımı	874,1	1165,3	1593,6	1921,9	2243,1	1952,3
Maliyyə aktivlərin yığımı	5481,4	7175,3	8611,9	7618,9	6429,5	4666,4

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə - 2016 (səh 36)

2010 – cu ilə nisbətən 2015- ci ildə əhalinin ümumi gəlirləri təxminən 40% artaraq 25.607 milyon manatdan 41.738,6 milyon manata yüksəlmişdir. Bu müddət ərzində 82,4% yüksələrək 2010 – cu ildə 19.2515 milyon manatdan 35.119,9 milyon manata çatmışdır. 2015 – ci ildə ölkəmizdə iqtisadiyyat məşğul olanların orta aylıq nominal əmək haqqı 466,4 manata yüksəlmişdir. Bu göstərici dövlət sektorunda 359,0 manat, qeyri – dövlət sektorunda isə 616,8 manat təşkil etmişdir.

Əmək haqqı sərf edilmiş əmək müqabilində əldə olunan pul vəsaiti, əhalinin sosial müdafiəsi isə əsas etibarlı ilə aztəminatlı əhali ləbəqələrinə dövlət tərəfindən verilən müavinətlər və ödənişlərin məcmusudur.

İqtisadi böhran şəraitində və əhalinin həyat səviyyəsinin getdikcə aşağı düşdüyü keçid dövründə orta təbəqə sürətlə yoxsullaşır. Bu isə bir qrup yüksək gəlirlərə malik təbəqədən başqa əhalinin yerdə qalan hissəsi aztəminatlı əhali kateqoriyalarına çevrilməsinə səbəb olur. Həmçinin istər dövlət tərəfindən belə qruplara verilən müavinət və pensiyaların məbləği, istərsə də iqtisadiyyatda çalışan fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı minimum istehlak büdcəsini çox aşağı səviyyədə təmin edir. Deyilənlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, iqtisadi və maliyyəböhranın davam etdiyi, əhalinin həyat səviyyəsində qeyri-sabitlik meyllərinin mövcud olduğu bir şəraitdə əmək haqqı da əhalinin sosial müdafiəsinə şamil edilməlidir. Eyni zamanda bunun respublikada normal iqtisadi inkişafın yarandığı və əhalinin müdafiəsinin çevik və səmərəli tənzimlənmə mexanizminin təcrübədə müstəqil fəaliyyət göstərəcəyi dövrə qədər davam etməlidir.

Ölkədə əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi və həyat səviyyəsinin sabitləşdirilməsinin mühüm amillərindən biri cəmiyyətdə tam məşğulluğun səviyyəsinin daimi olaraq Əgər əhalinin səmərəli məşğulluğu təmin edilməyibsə hər hansı iqtisadi inkişafdan və sosial-siyasi sabitlikdən danışmağa dəyməz. Odur ki, iqtisadiyyatda məşğulluq ən mühüm problem sayılır ki, bununda mahiyyəti insanların əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi və onların iş yerləri ilə təminatdan ibarətdir. Bazar, və qeyri-bazar tipli iqtisadiyyata malik ölkələrdə dövlətin səmərəli məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılması həmişə aktual və həlli vacib məsələlərdəndir. Ancaq bu məsələnin həlli yolları iqtisadi sistemin tipindən və xarakterindən asılı olaraq fərqlənmişdir. Əhalinin məşğulluğun ölkə konstitusiyasına və qanunvericiliyinə zidd olmayan, onların şəxsi və ictimai tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı olan və onlara qazanc gətirən hər hansı bir fəaliyyətdir. Belə ki, «məşğulluq» anlayışının mahiyyəti ictimai faydalı əməyin müxtəlif növlərinə olan tələbatın ödənilmə dərəcəsini əks etdirir. Belə bir faktı nəzərə almaq vacibdir ki, məşğulluq problemi işsizlik

probleminə yaxın olsa belə, onları eyniləşdirmək düzgün deyildir. Bu zaman əhalinin müxtəlif sosial- demoqrafik qruplarının məşğulluq xüsusiyyətlərini, əmək ehtiyatlarının quruluşunda baş verən dəyişiklikləri və digər amilləri əsas götürmək lazımdır.

Məşğulluq haqqında qəbul edilmiş qanuna uyğun olaraq aşağıdakı göstərilən əhali kateqoriyaları məşğul vətəndaşlar sayılır:

-muzdlu işləyənlər, tam və natamam iş vaxtı şəraitində məşğul olan vətəndaşlar;

-özünü müstəqil işlə təmin edənlər, sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, fermerlər və onların istehsalda iştirak edən ailə üzvləri;

-silahlı qüvvələrdə xidmət edən əhali hissəsi;

-ümümtəhsil, texniki peşə, orta ixtisas, ali məktəblərdə və başqa tədris ~ cəsisələrində əyani təhsil alanlar və s.

Tam və səmərəli məşğulluğu təmin etmək məqsədilə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, sosial-demoqrafik amillər nəzərə alınmaqla istehsalın sahə və regional strukturlarının təkmilləşdirilməsinə nail olmaq əsas məsələlərdəndir.

Məşğulluq sahəsində dövlət siyasətin sosial məqsədlərinə nail olunması iqtisadi və sosial siyasətin digər tərkib elementləri əlaqədardır:

a) Investisiya qoyuluşu, istehsal və iqtisadi inkişaf;

b) gəlirlərin artması və bölüşdürülməsi;

c) sosial təminat sistemi.

d) inflvasiyaya qarşı mübarizə aparılması və xarici valyuta haqqında siyasətdə daxil olmaqla, xəzinə və maliyyə siyasəti;

e) ölkələr arasında malların, kapitalın və işçi qüvvəsinin daha sərbəst hərəkət etməsinə dair tədbirlər;

İstehsalın və məşğulluğun sabitliyinə nail olmaq üçün avtomatik təsir göstərən istehlak gəlirlərini və investisiya qoyuluşlarını lazımi səviyyədə saxlayan tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Həmçinin məşğulluğu sabitləşdirmək məqsədilə pul-kredit siyasətindən istifadə etməklə iqtisadi fəallığın stimullaşdırılması və ya qarşısının alınması, kapital

qoyuluşlarına vergi tətbiq edilməsini əhatə edən tədbirlər həyata keçirilməlidir. Məşğulluğun mövsümi dəyişilməsinin azaldılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərə aşağıdakılar aid etmək olar:

1. yeni texniki proseslərin tətbiq edilməsi;
2. mövsümi işlərdə işləyən əməkçilərə yeni peşələrin öyrədilməsi;
3. mövsümi işsizliklə və ya natamam məşğulluqla mübarizənin planlaşdırılması;
4. İşçilərin məşğulluğa tələbatını ödəmək və işlərin fasiləsizliyini təmin etmək üçün, təmiri tikinti işləri ilə əlaqəsi olan müxtəlif dövlət qurumlarının və xüsusi müəssisələrin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və s.

Sıruktur dəyişikliklərinin ayrı-ayrı regionlarda daha çox sayda vətəndaşın mənafeyinə toxunduğu və bütünlükdə regionlarda rəqabət qabiliyyətinə zərər yetirdiyi hallarda bu cür bölgələrdə məşğulluq üçün əlavə imkanlar yaradılmalı, müxtəlif stimulların köməyi ilə müəssisələr bölgənin hərtərəfli inkişaf proqramı əsasında məşğulluğun təmin edilməsinə əlavə imkanlarının yaradılmasına həvəsləndirilməlidir. Bu məqsədin reallaşmasına yönəldilən tədbirlərə bunlar aid edilə bilər

1. fəaliyyətdə olan müəssisələrin diversifikasiya edilməsi və yeni müəssisələrin yaradılmasının həvəsləndirilməsi;
2. yeni dövlət müəssisələrinin yaradılması da daxil edilməklə dövlət kapital qoyuluşları;
3. ayrı-ayrı bölgələrdə infrastrukturun yenidən qurulması və modernləşdirilməsi vasitəsilə və müvəqqəti subsidiyaların, vergi güzəştlərin verilməsi yolu ilə yeni müəssisələrin yaradılması;
4. dövlət sifarişlərinin yerləşdirilməsindəki üstünlükləri və s.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə məşğulluq sahəsində dövlət siyasəti milli gəlirin artmasına və ədalətli bölüşdürülməsinə yönəldilən siyasətin əsas ünsürünü təşkil etməlidir. Bu məqsədlə istehsalın investisiya qoyuluşunun və məşğulluğun yüksəlməsinə nail olmaq məqsədilə iqtisadi inkişafın və sosial siyasətin həyata keçirilməsində sahibkarların və zəhmətkeşlərin fəal iştirakları təmin edilməlidir.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, əhalinin sürətlə çoxaldığı ölkələrdə məşğulluğun təmin edilməsi imkanları ilə işçi qüvvəsinin artması arasında ən optimal uzlaşmaya gətirib çıxaran sosial-iqtisadi siyasət həyata keçirilməli, əhalinin artmasına təsir göstərən iqtisadi, sosial və demoqrafik amillər ön plana çəkilməlidir. Dövlət və sahibkarları tam, səmərəli və sərbəst seçilmiş məşğulluğa nail olunması məqsədilə bütün zəruri tədbirləri görməlidir. Bu tədbirlərə əsas etibarını aşağıdakılar daxildir:

Səmərəli məşğulluğun formalaşması, işsizliyin səviyyəsinin azaldılması istiqamətində işsiz əhalinin peşə yönümünün dəyişdirilməsi və onların yenidən öyrənilməsi ilə bağlı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməlidir. Belə ki, məşğulluq orqanlarının uyğun bölmələri vasitəsi ilə tədris müəssisələrində işsizlərə bu və ya digər ixtisas hazırlığı kurslarında onların peşə və yönümlərinin dəyişdirilməsi çox əhəmiyyətlidir. Bu zaman müvafiq ərazidə fəaliyyət göstərən məşğulluq xidməti orqanı uyğun təhsil müəssisəsi ilə müqavilə bağlayır və maliyyələşdirilməsini təmin edir.

Məşğulluğa kömək dövlət fondu ölkə səviyyəsində və yerli səviyyədə yaradır və əhalinin məşğulluğu sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi əlaqədar tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir. Məşğulluq fondunun yaradılması və onun vəsaitinin istifadə edilməsi qaydası məşğulluq fondu haqqında əsasnamə ilə müəyyən edilir. Bu fond əsasən respublika büdcəsinin, yerli büdcələrin vəsaiti, işə götürənlərin məcburi ayırmaları, hüquqi şəxslərin və vətəndaşların könüllü ödədikləri vəsait hesabına, həmçinin bu fondun vəsaitindən kommərsiya məqsədləri ilə istifadə edilməsindən götürülən gəlir hesabına formalaşır. Məşğulluq fondunun hesabat ilində istifadə olunmamış vəsaiti növbəti maliyyə ilinə keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, fondun kommərsiya fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlir vergilərdən azaddır.

Hər bir ölkədə işsizliyin səviyyəsi gəlirlər, məşğulluq və sosial təminat mexanizmləri ilə birbaşa bağlıdır. Bu işə əhalinin minimum istehlak səbətinin qarşılınması baxımından həyat səviyyəsini təmin etməyə əlverişli şərait yaradır. Doğurdan da, məşğul əhalinin əmək haqqı artdıqca, onların həyat **səviyyəsinin yüksəlməsi də** təmin edilir. Əhalinin gəlirləri artdıqca, eləcə də məşğul **əhalinin**

çalışdığı **iş yerlərində** əmək gəlirlərinin səviyyəsi yüksəldikcə işsiz əhali daha yükək gəiirli **sahələrdə** çalışmağa cəhd edir ki, bu da işsizliyin səviyyəsi gəlirlər və sosial təminat mexanizmləri arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqə olmasını sübut edir.

2.3. Müasir dövrdə işsizliyin səviyyəsinin azaldılması dövlətin sosial – iqtisad siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri.

Müasir dövrdə işsizliyin səviyyəsinin azaldılması və respublikamızda maddi və qeyri – maddi istehsal sahələrində əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksələsinə baxmayaraq, əhalinin mövcud məşğulluq səviyyəsilə razılaşmaq olmaz. Bu sahələrdə çalışmaların cox hissəsi gənc nslin böyüməsi,tərbiyə edilməsi, əhalinin təhsil, mədəni – texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların sağlamlığın möhkəmləndirilməsi və insanların ömürlərinin uzadılması ilə məşğul olurlar. Hələlik respublikamızda əhalinin ümumi sayı, onun yaş-çins tərkibi ilə maddi və qeyri – maddi istehsal sferasında məşğul olanların sayı və keyfiyyəti arasında optimal nisbətlik yaranmış və bu sahədə dövlət səviyyəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilməsi vacibdir.

Hazırki dövrdə ölkəmizdə əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşması xüsusiyyətlərindən biri də bazar münasibətləri sisteminə keçidlə bağlı yaranıb fəaliyyət göstərən strukturlarda işləyənlərin sayının get – gedə artması və iqtisadiyyatla məşğul olanlar arasında onların xüsusi çəkisinin yüksəlməsindən ibarətdir. Belə ki, 2012 – ci ildə respublikamızda fəaliyyət göstərən 14532 kiçik müəssisə, 1091 müştərək və xarici müəssisə, 6 birja, eləcə də kənd təsərrüfatında 2618 fərdi sahibkar fəaliyyət göstərir. Ölkəmizə fəaliyyət göstərən həmin strukturlarında məşğul olan 1756000 nəfər işçinin 1057000 nəfəri və ya 60,2 faizi kiçik müəssisələrin, 584000 nəfəri və ya 33,2 fazizi xarici və müştərək müəssisələrin, 115000 nəfəri və ya 6,5 faizi fərdi sahibkarlıqda və cəmi 68 nəfəri və ya 0,4 faizi birjaların payına düşmüşdür.

Ölkə əhalisinin məşğulluq tərkibini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri də iqtisadiyyatda məşğul olanların fəaliyyət növləri üzrə bölgüsündən ibarətdir. İqtisadiyyatın həm maddi və həm də qeyri – maddi istehsal sferasında

kişilərə nisbətən qadınların, daha çox hissəsi təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, digər kommunal və şəxsi xidmətlərin göstərilməsi, daşınmaz əmlaka bağlı əməliyyatlar sahəsində məşğul olmağa can atılır. Belə ki, 2000-2012 – ci illərdə qeyd edilən sahələrlə bağlı fəaliyyət sferasında məşğul olan qadınlar 51,5-70,2 faizini təşkil etmişdirsə, bu göstərici kişilər üzrə 29,8-48,5 faiz təşkil etmişdir.

Odur ki, gələcəkdə qadın və kişi əmək raslaşmalarının səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi və onların məşğulluq strukturlarını təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılacaq fəal məşğulluq və demoqrafik siyasət tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində bu məsələlər nəzərə alınmalıdır.

Yaxın gələcək üçün çevik və tənzimlənən əmək bazarı siyasətinin ayrı –ayrı elementlərini özündə birləşdirən fəal əmək bazarı siyasəti formalaşdırılması daha məqsədəuyğundur.

Fəal əmək bazarı siyasətinin başlıca prinsiplərinə bunlar aid edilə bilər:

a) dövlət proqramlarının hazırlanmasında prioritet məşğulluq strategiyası yeni iş yerlərinin yaradılması məqsədilə kapital qoyuluşunun stimullaşdırılması, kreditlərin köməkliyi ilə sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılması, istehsal vasitələri, xammal və material bazarının formalaşdırılması.

b) dövlətin sosial siyasətinin ümumbəşəri dəyərlərə söylənməsi, insanların əmək, təhsil və azad hərəkət etmək hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin edən peşə yaradıcılığının və əmək mədəniyyətinin formalaşdırılması və s.

Fəal əmək bazasının formalaşması əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsində dövlətin əsas rol oynaması funksiyasının saxlanmasını nəzərdə tutur. Bazar münasibətlərinə keçilməsi respublikamızda dəyişməkdə olan iqtisadi , sosial və siyasi şəraitə uyğun gələn səmərəli məşğulluq, fəal əmək bazarı siyasəti və əhəlinin sosial müdafiəsi sisteminin formalaşmasını obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Bütövlükdə işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması iqtisadiyyatda səmərəli məşğulluğun təmin edilməsindən birbaşa asılıdır. İşsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması və səmərəli məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin reallaşdırılması ilə də sıx bağlıdır. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin səmərəli formada reallaşdırılması birinci növbədə məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə optimal bölgüsündən asılıdır. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi ilk öncə bazarda baş verən dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Bu isə sahələrdə əmək haqqının səviyyəsi iş qüvvəsinin bu və ya digər iqtisadi fəaliyyət növünə yönəlməsini bildirir. Məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü aşağıdakı cədvəl göstərilmişdir.

Cədvəl 2.9. – dan göründüyü kimi, 2014-cü ildə iqtisadiyyat üzrə cəmi məşğul əhalinin sayı 4602,9 min nəfər olmuşdur. Ki, bu da 2005 – ci illə müqayisədə 13,3% artmışdır. 2005-2014 – cü illərdə məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsündə elə də ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir. Belə ki, 2005-2014 – cü illərdə kənd, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrində məşğul olan əhalinin ümumi məşğul əhalinin quruluşunda xüsusi çəkisi 38,0-39,9 nisbətlərində dəyişmişdir. Müqayisə etdiyimiz dövrdə kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatlarında məşğul olan əhalinin sayı 15% artmışdır. Göründüyü kimi 2005-2014 – cü illərdə kənd, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsi işləyən əhalinin təxminən 30% - dən çoxunu özündə birləşdirmişdir. Qeyd edək ki, bazarda mədənçıxarma sənayesi və neft sektoru iqtisadiyyatın mühüm və strateji vacib sahəsi olmaqla bərabər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında da böyük rol oynayır. Bunlara baxmayaraq 2005-2014 – cü illərdə mədənçıxarma sənayesində məşğul əhali ümumi məşğul əhalinin 1% - ə qədərini təşkil etmişdir. Bu isə o deməkdir ki, neft sektoru iqtisadiyyatda strateji əhəmiyyəti ilə seçilsə də kənd, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsi ilə müqayisədə o qədər də sosial paya malik deyildir. 2014- cü ildə mədənçıxarma sənayesində 41,5 min nəfər əhali çalışmışdır ki, bu da 2005- ci illə müqayisədə 1,9% azdır.

Məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü (2005-2014 – cü illər)

(min nəfər)

Cədvəl 2.9.

	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>
İqtisadiyyat üzrə - cəmi	4062,3	4329,1	4375,2	4445,30	4521,2	4602,9
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1573,6	1655,0	1657,4	1673,80	1677,4	1691,7
Mədənçıxarma sənayesi	42,3	41,5	41,2	41,8	42,3	41,5
Emal sənayesi	198,4	208,9	210,3	215,6	224,1	227,1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	27,9	30,6	30,8	31,2	32,3	29,8
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	23,9	25,2	24,6	24,7	25,7	25,8
Tikinti	211,9	287,5	308,9	321,8	325,5	334,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	634,8	626,7	635,4	646,8	664,0	681,9
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	174,6	179,1	181,8	182,7	183,8	185,1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	25,1	46,9	48,1	48,9	49,2	55,7
İnformasiya və rabitə	32,3	55,8	58	58,7	58,1	59,2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	18,1	24,4	26,3	26,9	30,6	32,8
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	82,1	69,6	71,2	74,8	79,4	85,6
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	43,4	45,6	46,7	54,6	56,3	58,5
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	38,7	46,5	47,4	49,2	52,4	53,7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	256,6	279,1	281	281,7	282,3	285,2
Təhsil	345,1	349,8	349,9	349	366,2	367,3
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	188,8	170,3	165,2	165,4	171,8	176,5
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	52,4	59,6	60,3	61,1	61,8	67,8
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	92,3	127	130,7	136,6	138,0	143,6

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2015 s 10

Tədqiqat göstərir ki, büdcədə maliyyələşən sahələrdə işləyən əhali kateqoriyalarının ümumi məşğulluqda xüsusi çəkisi 2005- ci ildə 19,5% təşkil etmişdirsə, 2014- - cü ildə bu göstərici 18,5% - ə bərabər olmuşdur. Təhlil göstərir ki, son 5 ildə dövlət büdcəsindən maliyyələşən sahələrdə çalışan əhalinin sayında artım meylləri müşahidə olunmamışdır. 2005-2014- cü illərdə turizm, ictimai – iaşə, informasiya – rabitə, maliyyə və sığorta sahələrində çalışan işçilərin sayı xeyli dərəcədə artmışdır. Belə ki, bu sahələrin son vaxtlar biznes cəlbediciliyi yüksək olmaqla yanaşı eyni zamanda həmin sahələrdə əmək haqqının və gəlirlərin səviyyəsi də kifayət qədər yüksəkdir.

İşçi qüvvəsinə olan tələb və təklif əsasında işsiz əhalinin işlə təmin olunması həyata keçirilir. Bu baxımdan cədvəl 2.10 – da işaxtaranlar və işə düzəlmişlər haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Cədvəl 2.10 məlumatlarından göründüyü kimi, 014- cü ildə 9043- ü qadın olmaqla 27378 nəfər iş axtaran kimi qeydiyyatda alınmışdır. Bunlardan 4152- si qadın olmaqla 11916 nəfəri işlə təmin edilmişdir. İşaxtaran kimi qeydiyyatda alınmış 27349 nəfərin 11916 nəfəri işlə təmin edilmişdir ki, onun da 5021 nəfəri 35 və ondan yuxarı yaşda olan işsiz əhalidir. Həmçinin 25-29 yaş aralarında 2210 nəfər, 20-24 yaşlarda 1866 nəfər, 2157 nəfər 30-34 yaş ralarında işaxtarn kimi qeydiyyatda düşmüş işsiz işlə təmin edilmişdir.

2014- cü ildə işaxtaranlar və işə düzəlmişlər

Cədvəl 2.10.

<i>Göstəricinin adı</i>	<i>Sətirin kodu</i>	<i>İşaxtaran kimi qeydiyyatata alınmışdır</i>		<i>İşə düzəldilmişdir</i>	
		<i>Cəmi</i>	<i>Onlardan qadınlar</i>	<i>Cəmi</i>	<i>Onlardan qadınlar</i>
İşaxtaran kimi qeydiyyatata alınmışdır	01	27378	9043	11916	4152
O cümlədən;					
Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar	02	29	10	0	0
Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayanlar	03	27349	9033	11916	4152
03-cü sətirdən əmək qabiliyyətinə malik olanlardan:					
15 yaşda	04	0	0	0	0
16-17 yaşda	05	216	72	61	22
18-19 yaşda	06	1246	504	476	180
20-24 yaşda	07	4386	1470	1866	684
25-29 yaşda	08	4820	1536	2210	737
30-34 yaşda	09	4795	1649	2157	793
35 və ondan yuxarı yaşda	10	11598	3726	5021	1711
Əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı yaşda olanlar	11	288	76	125	25
Struktur dəyişikliyi ilə əlaqədar işini itirənlər	12	1373	570	334	141
Kadr axını nəticəsində işdən azad olunanlar	13	6540	2278	2868	993
Hərbi xidmətdən tərxis olunanlar	14	903	4	368	0
Cəzaçekmə yerlərindən və ya məcburi müalicə müəssisələrindən azad olunanlar	15	254	8	42	4
Digər səbəbdən işdən azad olunanlar	16	7539	2453	3621	1178

İqtisadiyyatda əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayanlar	17	10740	3720	4683	1836
Ali məktəb məzunları	18	4826	1543	1667	611
Orta ixtisas məktəblərinin məzunları	19	3570	1471	1336	608
İlk peşə - ixtisas məktəblərinin məzunları	20	2404	714	1101	359
Tam orta məktəb məzunları	21	8685	2804	4852	1515
Orta təhsili olanlar (təhsil olmayanlar və ibtidai təhsili olan daxil olmaqla)	22	7864	2501	2960	1059
Əmək fəaliyyətində 1 ildən çox fasiləsi olanlar	23	8013	2368	3660	1200
İlk dəfə işaxtaranlar	24	10645	4195	4843	1803
Əlillər	25	246	68	81	14
Qaçqınlar və məcburi köçkünlər	26	2463	900	841	309
Peşə və ixtisas olmayanlar	27	10383	3716	5134	1649
İxtisası olanlar	28	8686	3046	3494	1310
Peşəsi olanlar	29	8309	2281	8422	2842
Kənd yerində yaşayanlar	30	8007	1965	3510	1028

Cədvəl 2.10 Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatları əsasında işlənilib hazırlanmışdır.

2014 – cü ildə isə işə düzəldilmiş 11906 nəfərin 334 nəfəri struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar olaraq iş yerlərini itirənlər, 2868 nəfəri işçi qüvvəsinin ardıcılığı ilə əlaqədar işdən azad olunanlar, 368 nəfəri hərbi xidmətdən təxris olunanlar, 4683 nəfəri iqtisadiyyatda əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayanlar, 3621 nəfəri isə müxtəlif səbəblərdən işdən azad edilmişlərdir.

İşsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması, əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsi, maddi rifah halının yüksəlməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasında son illərdə iri miqyaslı tədbirlər işlənilib hazırlanmış və konkret fəaliyyət həyata keçirilmişdir. Əgər 2003 – cü ildə yoxsulluq səviyyəsi 49%, 2008- ci ildə 16,5% idisə, 2010- - cu ildə bu rəqəm 11% - dir. Bu istiqamətdə dövlət tərəfdən işlər davam etdirilmiş və bir sıra proqramlar hazırlanmışdır ki, bunların həyata keçirilməsi nəticəsində 2015- ci ildə ölkəmizdə işsizliyin səviyyəsi 5% - ə düşmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004- cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008 – ci illər)”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009 – cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013- cü illərdə sosial – iqtisadi inkişafı dövlət Proqramı” Azərbaycan bütün bölgələrində işsizlik problemini həll edilməsində və yeni iş yerlərinin açılmasında mühüm rol oynamışdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 201-2018 – ci illərdə sosial – iqtisadi inkişafı dövlət Proqramı” nın qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi ölkəmizdə işsizliyin aşağı salınmasında mühüm rol oynayacaqdır.

İşsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması istiqamətində paralel olaraq bütün sahələrdə uğurlu fəaliyyət davam etdirilir. Sosial inkişaf proqramlarından tutmuş aqrar, tikinti – quruculuq sahələrinin inkişafına kömək edən bütün proqramlar işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasına yönəldilmişdir. Ölkəmizdə özəl sektorun, qeyri – neft sektorunun inkişafı da əhalinin maddi tələbatlarını təmin edərək, onların sosial problemlərinin həllində səmərəli rol oynamaqdadır.

III Fəsil. Azərbaycanada işsizliyin azaldılmasında dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri.

3.1. İşsizlik probleminin həllində dövlətin səmərəli məşğulluq siyasətinin rolu.

Azərbaycanda əhalinin işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması, onların tam və səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi müstəqil dövlətimizin qarşısında duran ən vacib problemlərdən biridir. Sevindirici haldır ki, bu məsələ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 24 noyabr 2003 – cü il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında sosial – iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” ilk Fərmanında mühüm vəzifə kimi irəli sürülmüşdür. Bu İlham Əliyevin seçicilər ərəfəsində irəli sürdüyü vədlərdən olan prezident seçildiyi halda 5 il ərzində Azərbaycanda 600 min yeni iş yerlərinin açılmasını təmin edəcəyi ilə əlaqədar qaşıya qoyduğu vəzivənin reallaşdırılması məqsədini güdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev hələ 2003 - cü ilin noyabrın 17-də Respublika Nazirlər kabinetinin iclasında demişdir: “Azərbaycan üçün ən böyük problem işsizlik problemidir. Bu istiqamətdə görüləcək tədbirlərin nəticəsində əminəm ki, həmin problem də aradan qaldırılacaqdır. Bəyan etmişdim, məqsədimiz odur ki, növbəti beş ildə 600 min iş yeri açılsın. Bu sadəcə olaraq seçki qabağı vəd deyildir. Bu proqramdır. Yəni mən əminəm ki, həm dövlət tərəfindən, eyni zamanda, özəl sektor tərəfindən görüləcək tədbirlərin nəticəsində biz buna nail olacağıq”

Qeyd edilən proqramın yerinə yetirilməsi istiqamətində irəli sürülmüş vəzifələr arasında iqtisadiyyatın geniş inkişafına nail olmaq məqsədilə qeyri – neft sahələrinin daha sürətli inkişafına nail olmaq, bu sktora investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması, kiçik və orta sahibkarlığın tərəqqisinə diqqət və qayğının artırılması kimi məsələlər də vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə işsizliyin azaldılmasında və məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsində kiçik biznesin inkişaf etdirilməsinin çox böyük rolu vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə kiçik biznesin inkişafı bazar iqtisadi münasibətlərinin inkişafını təmin edən və orta təbəqənin formalaşmasına təsir

göstərən ən mühüm faktorlardan biridir. Kiçik və orta sahibkarlıq hər bir ölkənin istehlak bazarını yerli məhsullarla təchiz etməklə yanaşı, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir..

Kiçik və orta sahibkarlığın mövcud əmək və intellektual potensialından hərtərəfli, tam və səmərəli istifadə imkanlarına malik olmaları, artıq işçi qüvvəsi və gizli işçilərin daha çox olduğu regionlarda bunlardan optimal istifadə etmək imkanları ilə əlaqədardır. Odur ki, hər bir dövləti kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına istiqamətləndirilmiş məqsədyönlü siyasət aparır. Tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf potensialından hazırda kifayət qədər istifadə edilmir, həmçinin bu sahədə bir sıra neqativ meyillər qalmaqdadır. Kiçik sahibkarlıqla bağlı vergi sisteminin tənzimləyici, həvəsləndirici və sosial funksiyalarının istiqamətində vergi islahatının aparılması vacib məsələlərdən biridir.

Müasir dövrdə respublikamızda əhalinin tam və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi üçün zəruri olan ən əsas vəzifələrdən biri də istehsal sahələrinin yenidən qurulması və texniki cəhətdən yeniləşməsinə sərmayələrin cəlb edilməsidir. Əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsində miqrasiya edən əhalinin hərəkətinin tənzimlənməsi, əmək qabiliyyətli əhalinin dəqiq uçota alınması məşğulluq sahəsində iqtisadi fəal əhali üçün məqsədli kompleks proqramların işlənilib hazırlanması və yerinə yetirilməsini və əhəmiyyəti böyükdür.

Davamlı inkişafın mühüm amillərindən biri səmərəli məşğulluğun təmin olunmasıdır. Səmərəli məşğulluğun əhəmiyyətinin dərk olunması nəticəsidir ki, respublikamızda dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş bir çox sənədlərdə məşğulluq daima diqqət mərkəzindədir və yaxud onun elementlərindən biridir. Azərbaycanda XXI – ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq məşğulluq sahəsində geniş fəaliyyət planı qəbul edilmişdir və ardıcıl şəkildə reallaşdırılmaqdadır. 2003- cü ildən başlayaraq ölkəmizdə bu istiqamətdə plnlı siyasət həyata keçirilir. Bu siyasətin reallaşdırılması nəticəsində 2003-2015 – ci illər ərzində Azərbaycanda 1480420 yeni iş yeri açılmışdır və bu proses davam etməkdədir.

Davamlı inkişafın məqsədləri içərisində hərtərəfli, tam və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi xüsusi yer tutur. Doğrudan da davamlı inkişafın ümumi məqsədi olan hər yerdə yoxsulluğun aradan qaldırılması yalnız bu şərt daxilində həll edilə bilər. 2000 – ci ildə elan olunmuş “”Minilliyin inkişafı məqsədləri”ndə bu, “ Tam və məhsuldar məşğulluğun və hamının, o cümlədən qadınlar və gənclərin layiqli işlə təmin edilməsi” kimi, 2015- ci ildə qəbul olunmuş “Davamlı inkişafın məqsədləri” ndə isə “Əhatəli və davamlı iqtisadi artıma, hamı üçün tam və məhsuldar məşğulluq və layiqli işin təmin olunmasına yardım göstərilməsi” kimi ifadə olunmuşdur.

Yeni iqtisadi şəraitində məşğulluq əhalinin əsas gəlir mənbəyi təşkil edir. Həmçinin məşğulluq əhalinin həyat səviyyəsini və həmçinin olaraq siyasi mövqeyini də formalaşdırır ki, bu gəlirlərdə insanların vergi ödəmək imkanlarını müəyyənləşdirir. Bu da, ölkənin inkişaf səviyyəsinin göstəricilərindən biridir. Odur ki, məşğulluğun təmin olunmasına dövlət səviyyəsində ciddi dəstək göstərilməlidir.

Başqa dövlətlərdə olduğu kimi respublikamızda da məşğulluğun təmin olunması davamlı inkişafın digər məqsədlərinə nail olunmasının da zəruri şərtlərindən biridir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin üzləşdiyi problemlərə baxmayaraq, hökumətin həyata keçirdiyi səmərəli tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda əhalinin geniş təkrar istehsal qorunub saxlandı və XXI əsrin əvvəllərindən artım baş verdi, əmək ehtiyatlarının strukturunda iqtisadi fəal və məşğul əhalinin sayı artmağa başladı.

Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə 2003- 2008 – ci illərdə müxtəlif dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Həmçinin dövlət, bu sahədə qəbul olunmuş beynəlxalq sənədlərdə ifadə olunmuş öhdəlikləri, xüsusən BƏT – nin 122 sayılı “Məşğulluq sahəsində siyasət” Konvensiyası və 88 sayılı “Məşğulluq xidmətinin təşkili” Konvensiyası ilə bağlı öhdəlikləri öz üzərinə götürmüşdür. Bu konvensiyalarda ifadə olunmuş

öhdəliklər dövlətləri və onların sosial siyasi partnyorlarını tam və səmərəli məşğulluq siyasəti formalaşdırmağa və həyata keçirməyə çağırır.

Müstəqillik illərində məşğulluq sahəsində geniş fəaliyyət planı qəbul edilmişdir və sistemli şəkildə reallaşdırmaqdadır. Bu fəaliyyət planı çərçivəsində 1991-2001 – ci illərdə “Məşğulluq haqqında ” qanun qəbul edilmiş, 2003 – cü ildə “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005 ci illər)”, 2006 – cı ildə isə “Məşğulluq Strategiyası (2006-2015 – ci illər)”, “BƏT– nin layiqli əmək milli strategiyasının reallaşdırılması üzrə hərəkət planı”, 2008 – ci ildə “2008-2015- ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir.

Bu proqramın əsas məqsədləri arasında aşağıdakılar göstərilmişdir:

- məşğulluğa, ən birinci gənclər arasında məşğulluğa yardım vasitələrinin inkişafı;
- layiqli iş yerlərinin yaradılması;
- sosial dialoqun təşkili, beynəlxalq əmək normaları və standartlarının səmərəli tətbiq edilməsi.

Beynəlxalq əmək təşkilatı 2010- cu ilin dekabrında Bakıda “Layiqli Əmək Proqramı” nın ikinci fazası üçün 2010- 2013 – cü illərdə istiqamətlər seçilməsinə həsr edilmiş regional konfransda ölkələr üzrə prioritetlər seçilmişdir. Respublikamız özü üçün layiqli əmək Proqramının ikinci fazasının reallaşdırılması üçün 3 prioritet məqsəd seçmişdir.

- Koordinasiyanı gücləndirmək və əmək bazarının tənzimlənməsi üçün səmərəli mexanizm yaratmaq ;
- İş yerlərinin və işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- əhali arasında zəif, əmək qabiliyyəti aşağı olan insan qruplarının inteqrasiyası.

Ölkə üzrə məşğulluğun son illərdə təhlili göstərir ki, əmək ehtiyatları ilə ilə iqtisadi fəal əhali arasındakı fərq getdikcə artır. Belə ki, SSRİ dövründə bu

fərq sıfıra bərabər idisə, 2000- ci bu artıq 937,6 min nəfər, 2014 – cü ildə isə 1,444,1 min nəfər təşkil etmişdir. Bu meylin uzun müddət saxlanması mənfi sosial- iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə şəraitdə davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün hökumət qarşısında yaxın onilliklərdə duran əsas məsələlərdən biri qeyri – neft sahələrində əhəmiyyətli inkişafın nail olmaq və hər il 100 mindən az olmayaraq yeni, daimi iş yerlərinin yaradılmasıdır. Hələ ki, bu temp gözlənilir.

Son 15 ildə iqtisadi fəal əhalinin və muzzla, müqavilə əsasında işləyən əhalinin sayı artmaqdadır. Məşğul əhalinin sayı ilə muzzla işləyənlərin sayı arasındakı fərq 2000- ci ildə 2,637,2 min nəfərdən 2014 ildə 3083,3 nəfərə qədər artmışdır. Bu fərq həm əmək miqrantlarını, həm də gizli iqtisadiyyatda işləyənləri əks etdirir. Göründüyü kimi, qeyri formal məşğulluq ölkəmizdə məşğul əhalinin 67% - ni təşkil edir və bu rəqəm son 15 ildə artmaqdadır. Məşğulluğun strukturunun belə olmasının əsas səbəbi yüksək vergilər, aşağı əmək haqları və rəqabətşəraitinin aşağı səviyyədə olmasıdır.

Bu istiqamətdə həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərə - özəl sektorun inkişafı üçün maliyyə dəstəyinin artırılması, əlavə maliyyə ehtiyatlarının cəlb edilməsində dövlətin siyasi iradəsinin gecləndirilməsi, yeni iş yerlərinin açılmasına yönəlmiş investisiyalara yol açılması, sağlam rəqabətin aparılması üçün əlverişli şərait yaratmaq kimi tədbirləri həyata keçirilməsini göstərmək olar.

Yeni iş yerlərinin yaradılması (xüsusilə daimi iş yerlərinin) səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. 2003 – cü ildən başlayaraq respublikamızda bu problemin həlli istiqamətində ardıcıl və planlı tədbirlər həyata keçirilir. Təkcə ölkəmizdə 2014- cü ildə 127915 yeni iş yeri yaradılmışdır ki, onların da 105120- si daimi iş yerləridir. Respublikamızda 2003- cü ilin IV rübündən 2015 – ci ilin sonunadək 1.480.420. yeni iş yerləri açılmışdır. Onlardan saimi iş yerlərinin sayı 1.102055 təşkil etmişdir. 2015- ci ildə isə ölkəmizdə 91119 – u daimi iş yerləri olmaqla 105120 yeni iş yerləri açılmışdır. Bunlardan 102555 yeni iş yeri yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatlarda, 9503 – u mövcud müəssisə və təşkilatalarda, 70804 – ü fərdi sahibkarlıq subyektlərində, 24750- si

beynəlxalq və yerli lahiyə və abadlıq işləri ilə bağlı və 557- si işə fəaliyyət bərpa edilmiş müəssisə və təşkilatlarda açılmışdır.

Əmək bazarında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizdə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyası ilə işsiz kimi təsnif edilən, yəni işi və ya gəlirli məşğuliyyəti olmayan fəal surətdə iş axtaran və işə başlamağa hazır olan əhalinin sayı əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli azalmış və 36,6 min nəfər olmuşdur, bu ölkənin iqtisadi fəal əhalisinin 5 faizini təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 200 – ci ildə bu göstərici 514,7 min nəfər olmaqla iqtisadi fəal əhalinin 11,8% - ni təşkil edirdi. İşsiz əhalinin 138,1 min nəfərini (58,4%) qadınlar, 98,5 min nəfərini (41,6%) isə kişilər təşkil etmişdir.

İşsiz vətəndaşların az bir hissəsi dövlət məşğulluq orqanlarında rəsmi qeydiyyatdan keçərək işlə təmin olunmaq üçün müraciət etmişdir. 01 yanvar 2015- ci il tarixə yalnız 111221 nəfər işaxtaran (48000 – qadın, 63211- kişi) işsiz vətəndaş dövlət məşğulluq orqanlarında iş növbəsinə dayanmışdır. Onun səbəblərindən biri işçilərlə işəgötürənlər arasında əmək münasibətlərinin hüquqi çərçivədə qeydə alınmaması hallarıdır. Bu da qeyri – formal münasibətlərə cəlb olunmuş vətəndaşların istər cari, istərsə də gələcək sosial müdafiəsini zəiflədir. Hazırda 28690 nəfər işsiz DMX orqanları tərəfindən işsiz statusu almışdır ki, bunların 11307 nəfəri (39,4%) qadın, 17383 nəfəri (60,6%) isə kişidir.

Gənclər arasında işsizliyin yüksək olması əmək bazarında müşahidə olunan əsas problemlərdən biridir. 2013 – cü ildə “Əhalinin iqtisadi fəallığına dair” keçirilən müayinələrin nəticələrinə əsasən 15-29 yaşlı gənclərin 1239,8 min nəfəri iqtisadi fəal olmuşdur və onların 1116,8 min nəfəri aktiv əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan gənclər arasında qadınlara (523 min nəfər) nisbətən kişilər (593,8 min nəfər) çoxluq təşkil etmişdir. Müayinənin nəticələrinə görə 15-29 yaşlı gənclər arasında işsiz gənclərin sayı 123,0 min nəfər olmuşdur, bunlardan kişilər arasında 52,6 min nəfər, qadınlar arasında isə 70,4 min nəfər təşkil etmişdir.

Ölkəmizdə qadınlar arasında işsizlik yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnir. Son dövrlərdə işsizlər arasında qadınların payı xeyli azalsa da, məşğulluqda gender

bərabərsizliyinin aradan götürülməsi vacib məsələlərdəndir. Əhalinin iqtisadi fəallığına dair keçirilən son seçmə müşahidənin yekunlarına əsasən 2013- - cü ildə iqtisadi fəal kişilər arasında işsizlərin xüsusi çəkisi 4 faiz təşkil etmişdirsə, qadınlar arasında bu rəqəm 5,9 faizə bərabər olmuşdur. İqtisadi fəal əhali arasında ali təhsilli qadınların xüsusi çəkisi (48,8%) kişilərin xüsusi çəkisinə (51,2%) yaxın olsa da, tam orta təhsilli qadınların xüsusi çəkisi ilə (69,3%) tam orta təhsilli kişilərin xüsusi çəkisi (30,7%) bir – birindən fərqlənir.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, qadınlar əsasən aşağı statuslu və az əmək əmək haqqısı olan işlərdə üstünlük təşkil edirlər. Qadınlar üçün iş yerləri azlığı bu gün daha çox qadının cəmiyyətdə və ailədəki roluna uyğun olaraq çevik iş yerlərinin məhdud olmasında öz əksini tapır.

Son illər məşğulluq sahəsində mövcud olan problemlərdən biri də əmək bazarında xarici işçi qüvvəsinin olması ilə əlaqədardır. Miqrasiya proseslərinin genişlənməsi ölkə üçün yeni olan bir sıra məsələlərin həll edilməsini zəruri etmişdir. Ölkəmizin bu sahədə dövlət maraqlarının qorunması, qeyri – qanuni əmək miqrasiyasının qarşısının alınmasını, miqrantların sosial müdafiəsi və onların hüquqlarının qorunmasını, əmək bazarının tələblərinə cavab verən yerli kadrların hazırlanmasını, bazar münasibətləri şəraitində işləmək təsəvvürünün əldə edilməsində xarici əmək miqrasiyasının imkanlarının tam istifadəsini təmin etmək məqsədilə müvafiq tədbirlərin götürülməsi çox əhəmiyyətlidir.

Ölkə iqtisadiyyatını yüksələn xətlə inkişafını təmin etmək məqsədilə dünya bazarında öz yerini tuta biləcək avtomatlaşdırılmış yeni texnologiyalar əsasında hazırlanmış rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı təşkil edilməlidir. Təbii ki, müasir dövrdə dünya bazarında öz yerini tuta biləcək sənaye məhsulu istehsalı çox çətin olsa da, digər sahələrdə bun anılmaq üçün ölkənin potensial imkanları çoxdur. Bu imkanlardan istifadə olunaraq həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində bir sıra sənaye məhsulları üzrə idxaldan asılılıq azalmış, bəziləri üzrə isə ixrac potensialı artmışdır.

Həmçinin Azərbaycanda texnoparklar, sənaye klasterləri yaradılır, nəhəng sənaye müəssisələri tikilir. Metallurgiya kompleksinin tikintisi xüsusi qeyd

edilməlidir. Belə ki, kompleks Azərbaycan üçün yeni sənaye sahəsi olmaqla onun xammal resurs bazası var və ixrac imkanları da kifayət qədər genişdir. Bu kompleksdə hazırlanan məhsullar ölkəmizin idxaldan asılılığını xeyli azaldacaqdır.

Hal – hazırda bazarlar uğrunda mübarizə gedir. Böyük dövlətlər güclü sənaye potensialına, təsir gücünə malik olan ölkələr bütün mövcud bazarları əldə ediblər. Lakin Azərbaycanın potensialı rəqabətqabiliyyətli sənaye müəssisələrinin yaradılmasına imkan verir.

Müasir dövrdə bir çox sahələrdə istehsalın həcmi Azərbaycanın öz ixrac məhsulları ilə xarici bazara girməsi imkanlarının göstəricisi hesab edilir. Statistik məlumatlar göstərir ki, son illərdə biz özümüzü əsas tikinti materialları ilə təmin etmişik və hətta ixrac da edirik.

Başqa bir istiqamət kimi isə xalqımızın mədəni irsini, tolerantlığını, multikultur ənənələrini, gözəl təbiətini nəzərə alaraq, müxtəlif növ turizm sahələrini inkişaf etdirmək mümkündür.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafını və investisiya imkanlarını nəzərə alaraq, gələcəkdə regionun ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qeyri – neft sektorunun inkişafı istiqamətində yeni – yeni işlər görülməlidir.

3.2. İşsizliyin İqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadə etməklə azaldılması yolları.

İşsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi sosial bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının mühüm unsurunu təşkil edir. Həqiqətən işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin uğurla yerinə yetirilməsi üçün kompleks və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir. Bu tədbirlər sistemində dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadənin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqatlar göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına formalaşması ilə əlaqədar olaraq, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, həmçinin azad rəqabət mühitinin yaradılması, liberallaşdırılması prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi

dəyərləndirilir, Dövlətin iqtisadi tənzimlənməsinə yönəldilmiş tədbirlərin yerinə yetirilməsində bazar özünü-tənzimlənmə vasitələrinin hakim mövqə tutması, eyni zamanda dövlətin rolunun məhdudlaşdırılması ona gətirib çıxarmışdır ki, daxili bazar çevik şəkildə qorunmamış və istehsalın stimullaşdırılmasında azad rəqabət mexanizmləri üstünlük qazanmışdır. Bu birinci növbədə əstin 90- cı illərinin ortalarından başlayaraq ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində bu və ya digər şəkildə problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin əhalinin işlə təminatı sahəsində də problemlər yaranmışdır. Doğrudan da regionlarda fəaliyyət göstərən təsərrüfatlar öz fəaliyyətini dayandırması işsizliyin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələndi. Bu vəziyyət dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadə etməsinə obyektiv zərurətə çevrilir. Bildirmək vaibdir ki, bazar iqtisadiyyatı dövlətin inzabati təsir mexanizmlərinin tətbiqini istisna edir. Odur ki belə halda şəraitdə iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən daha fəal surətdə istifadə edilməsinə ehtiyac yaranır. Xüsusilə iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və ötən əsrin sonlarından başlayaraq beynəlxalq münasibətlər sistemində qloballaşma meyillərinin dərinləşməsi dövlətin iqtisadi rolunun fəallaşdırılmasını zəruri edir.

Şərqi Avropa ölkələrinin eyni zamanda bəzi Asiya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadə etmələri, həm də cəmiyyətdə sosial sabitliyin təyin edilməsindən işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasında, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsindən əhəmiyyətli vasitə hesab etmək olar. Ölkənin sosial və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, məhz iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən və onların miqyasından bilavasitə asılıdır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatda qarışıq sistemin tətbiq edilməsi, həmçinin bazar özünü-tənzimləmə mexanizmi ilə dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələri arasında optimal qarşılıqlı əlaqənin uzlaşdırılması hər bir ölkənin davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradır və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına eyni zamanda iqtisadiyyatda işsizliyin səviyyəsinin aşağı düşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. İqtisadi vasitələrlə tənzimlənmədən istifadə vasitələri hər bir ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə əsaslanmalıdır. Hər bir

xalqın etnik milli xüsusiyyətləri, əhalinin vərdişləri və adət ənənələri də tənzimləmə vasitələrinin tətbiq edilməsində başlıca faktorlardan sayılır. Ölkənin dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya, dövlətin iqtisadiyyata təsirinin xüsusiyyətindən və miqyasından birbaşa asılıdır. Qeyd edək ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində baş verən bir sıra dəyişikliklər, sonda dövlətin iqtisadiyyata təsir vasitələrinin də əhəmiyyətli olaraq dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bütövlükdə baş verən iqtisadi böhranların zərərli təsirlərinin azaldılması baxımından dövlətin iqtisadi funksiyalarının genişləndirilməsinə xüsusilə ehtiyac duyulur. İqtisadi inkişafın stimullaşdırılması istiqamətində hər bir dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin üzərinə mühüm yük düşür. Tədqiqatlar göstərir ki, XX əsrin 30-cu illərindən etibarən dövlətin iqtisadiyyata, onun tənzimlənməsinə müdaxiləsi ilə bağlı istifadə olunan mexanizm və vasitələrinin miqyası və obyektiv zəruriliyi istiqamətində kifayət qədər təkmilləşdirmələr və inkişaf meylləri özünü büruzə vermişdir. Doğurdan da, əgər XX əsrin 30-cu illərinə qədər iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi baxımından həyata keçirilən tədbirlərin məhdudlaşdırılmasına daha çox diqqət yetirilməlidir, artıq XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən etibarən isə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin vacibliyi birmənalı şəkildə qəbul edilmişdir bu mexanizmin sosial – yönümlü bazar sisteminin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rolu qaçılmaz hesab edilir. Həqiqətən də iqtisadi tənzimləmə vasitələri, əsas etibarilə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə, yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınmasına təsir mexanizmi kimi reallaşdırmaqdadır.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın inkişafını klassik bazar münasibətlərinin əsasında təmin etmək mümkün deyildir. Başqa sözlə iqtisadiyyatın müasir şəraitdə davamlı inkişafı, tənzimləmə vasitələrinin tətbiqi olmadan mümkünsüz hesab edilir. Həqiqətən liberal bazar iqtisadiyyatı sahəsində yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan dövlətlərdə, xüsusilə ABŞ – da, Kanadada və digər Avropa dövlətlərində bunlar birmənalı şəkildə qəbul olunmaqdadır. Qlobal maliyyə böhranının həm birinci dalğasının gedişində, həm də ikinci dalğasının gedişində ABŞ – ın özündə belə, iqtisadi maliyyə böhranların bazar tənzimlənməsinin, həmçinin korporativ iqtisadi mexanizmlərinin təsir gücü ilə

aradan qaldırılmasının mümkün olmadığı qəbul edilmişdir. ABŞ – da dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin qlobal maliyyə böhranının aradan qaldırılması istiqamətində başlıca vasitə kimi tətbiq edilmişdir.

XX əsrin 70 – ci illərinə qədər, II dünya müharibədən sonrakı dövrdə islahatçı kapitalizmin konsepsiyasının formalaşdırılması baxımından kifayət qədər nəzəri baza formalaşdırılmışdır. Bu baza C.M.Keynsin əsərlərində özünü daha çox göstərmişdir. Nəzəri – metodoloji müddəalar, məhz ABŞ – da Ruzveldin fəaliyyəti dövründə faktiki olaraq reallaşdırılmışdır. İqtisadiyyat dövlət tənzimlənməsi modeli keynsçiliyin əsas prinsipini təşkil etmiş və iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə, məsulluğun tənzimlənməsinə, işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına, tsiklik tərəddüdlərin yumşaldılmasına xidmət etmişdir.

Müasir şəraitdə işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına və əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinə iqtisadi tənzimləmə mexanizminin təsiri kifayət qədər yüksəkdir. Maliyyə - büdcə, həmçinin pul – kredit siyasətinin əsas istiqamətləri, iqtisadi tənzimləmə sisteminin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir və iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsində dövlətin rolunun gücləndirilməsi, eyni zamanda iqtisadi və sosial infrastrukturun yaradılması ilə bilavasitə əlaqələndirməkdədir. Belə bir şəraitdə iqtisadi tənzimləmə vasitələrinə kompleks yanaşılması vacibdir. Bu sistemə, əsas etibarilə yeni institutlar və tənzimləyicilər də daxil olmaqdadır. Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitdə antiinhisar siyasətinin səmərəli aparılması ümumilikdə bazar strukturlarında baş verən dəyişikliklərə ciddi dərəcədə təsir göstərməklə, bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının ən mühüm ünsürünə çevrilmişdir. Həmçinin islahatların ilkin dövrlərində rəqabət mexanizminin müdafiə edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi iqtisadi artıma təsir göstərən ən mühüm mexanizm kimi özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, işsizlik iqtisadi və sosial problemdir. İşsizlik nəticəsində yaranan iqtisadi zərərlər cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvələrindən tam və səmərəli istifadə edilməsində və ÜDM – in bir hissəsinin itirilməsində

özünü biruzə verir. İşsizlik səviyyəsi təbi həddən 1% çox olduqda ÜDM istehsalı 2,5% azalır (20,s.348)

İqtisadi tənzimləmə vasitələri dövlətin fəal sosial siyasətinin reallaşdırılmasının mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış etməklə, milli gəlirin və ictimai məhsulun yenidən bölüşdürülməsinə bilavasitə təsir göstərir.

Son illərdə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin genişləndirilməsi, bu prosesə müvafiq mexanizmlərin formalaşdırılması ilk növbədə institusional sferada və eləcə də ictimai məhsulun yenidən bölüşdürülməsi sferasında əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bütün bunlar XX əsrin 60-70 – ci illərində özünü Fransada ötən əsrin 80- ci illərinin sonu, 90- illərinin əvvəllərindən isə sosialist düşərgəsi ölkələrində baş verən dəyişiklikləri də biruzə vermişdir.

İqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətin özəlləşdirilməsi heç də dövlətin iqtisadiyyata təsir vasitələrindən kənarlaşdırılması demək deyildir. Məsələn İsveç, Norveç və Finlandiya kimi ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin iqtisadiyyatdakı payının kifayət qədər olmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatda tənzimləmə vasitələrinin səviyyəsi heç də az deyildir. XX yüzilliyin sonlarında inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət mülkiyyətində fəaliyyət göstərən müəssisələrin özəlləşdirilməsi ilə bağlı iri miqyaslı tendensiya özünü büruzə vermişdir. Bu dövrdə hesab edirdi ki, əslində dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin mövcudluğu, son nəticədə sosial – iqtisadi tərəqqinin həyata keçirilməsində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Odur ki, iqtisadiyyatın bütövlükdə dəyişən şəraitə uğurlu uyğunlaşması baxımından çevikliyin təmin edilməsinə imkan verən vasitə kimi dövlət mülkiyyətin özəlləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməsi zərurətə çevrildi.

XX əsrin axırlarından başlayaraq iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin tətbiq edilməsi istiqamətində kifayət qədər təcrübə toplanmışdır. Dövlətin pul – kredit, vergi, amortizasiya, valyuta, xarici iqtisadi siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi onun iqtisadiyyata müdaxiləsində daha çox dolaylı vasitələrə üstünlük verilməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edilən təsir mexanizmləri, bir qayda olaraq özəl sektorun

iqtisadi maraqlarına təsir göstərməklə daha çox stimullaşma funksiyaların yerinə yetirir. Dövlət iqtisadi maraqlar və stimullar vasitəsi ilə əmtəə istehsalçıları və istehlakçılar qismində təsərrüfat subyektlərinin davranışlarına təsir göstərir. Bütün bunlar istehsal və istehlaka həmçinin geniş təkrara istehsalın bütün fəralarının təsir vasitələrinə özündə əks etdirir. İqtisadi tənzimləmə vasitələrini, təcrübdə daha çox dolaylı təsir vasitələri və dolaylı tənzimləyicilər kimi də xarakterizə etmək olar. Dolaylı tənzimləyicilər birbaşa tənzimləyicilərdən fərqli olaraq avtomatik və ünvarsız xarakter daşıyır.

Əslində dövlət, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi, hüquqi və sosial – iqtisadi məkanın təşkilatçısı kimi çıxış edir. İqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadə edilməsi beynəlxalq bazarında milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə əlverişli mühit yaradır, nəticədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə əlverişli şərait formalaşdırır.

Sosial – iqtisadi inkişafın məqsədlərinin əsas istiqamətləri içərisində kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə dəstəklənməsi mühüm rol oynayır. Qeyd olunmalıdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, cəmiyyətdə sosial sabitliyin təmin edilməsinin başlıca ilkin şərti hesab edilir. Bu, xüsusilə regionlarda fəaliyyət göstərən əhalinin məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Bir sıra hallarda kiçik və orta sahibkarlıq özünəməşğulluğun müəyyən bir növü kimi çıxış edir. Kənd yerlərində isə bütün bunlar işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması və digər sosial problemlərin yaranmaması baxımından vacib vasitələrindən biri hesab edilir. İqtisadi tənzimləmə vasitələri, həmçinin milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsində əhəmiyyətli vasitə sayılır. Təhlil göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə milli məhsulun əhəmiyyətli hissəsi dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülür.

3.3. Regionların sosial – iqtisadi inkişafının işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına təsiri.

Ölkəmizdə işsiz və əməkqabiliyyətli əhalinin çox olması əsasən regionlarda, iş yerlərinin azlığı ilə əlaqədardır. Bu problem isə təqribən kolxozların sovxozların ləğv olunduğu illərdən başlayaraq yaranmışdır. Belə ki,

regionlarda əsas əmək fəaliyyəti aqrar sahə ilə bağlıdır, aqrar sahədə isə təkbaşına yox, yalnız birgə işləməklə müsbət nəticələr əldə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, heç də bir kənd əhalisində, təşkilatçılıq, təsərrüfatçılıq qabiliyyəti olmur. Təkbaşına səmərəli iş qura bilməyən və mənfəət əldə etməyən, başqa bir sənətə və peşəyə malik olmayan kəndli qazanc üçün böyük şəhərlərə, hətta başqa ölkələrə üz tutmalı olur. Bu da kənd əhalisinin, bütövlükdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların sayına azalmasına, yararlı torpaq sahələri istifadəsiz qalmasına səbəb olur.. Bununlada özünü kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etməyə qadir olan ölkəmiz mənşəyi məlum olmayan məhsullar idxal etməli olur, bu isə cəmiyyət üçün sağlamlıq da daxil olmaqla müxtəlif problemlər yaradır.

“Bir milyondan artıq məcburi köçkünün böyük hissəsinin paytaxtda məskunlaşması region əhalisinin sosial – iqtisadi vəziyyətini xeyli ağırlaşdırır. Digər bölgələrin sakinləri daimi yaşayış yerini tərk etməsə, yerində işlə təmin olunub öz bölgəsinin inkişafında iştirak etsə ümumilikdə milli iqtisadiyyatın inkişafında daha faydalı olur, bu isə ölkəmizdə yerli istehsalın genişlənməsinə, ümumdaxili məhsulun artmasına, idxalın tədricən azalmasına gətirib çıxarır. Ölkə başçısı da regionların inkişafı barədə çıxışlarında daxili bazarı təmin etmək üçün sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, qeyri – neft sektorunun inkişafına birbaşa təsir edən amil kimi yerli istehsalın artırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi məsələlərinə geniş yer verir” (23, səh.3)

Müasir dövrdə başlıca istiqamətlərdən biri kənd yerlərində əhali üçün əlverişli əmək fəaliyyəti üçün şəraitinin yaradılmasıdır. Bu isə dövlət dəstəyi ilə mümkündür. Problemi qısa müddətdə həll etmək üçün regionlara peşəkar mütəxəssislər cəlb olunmalı, regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla hər bir bölgənin iqliminə, şəraitinə, torpağının münbitliyinə uyğun məhsulların istehsalını təşkil etmək zəruridir, yerlərdə kurslar təşkil etmək lazımdır. Dövlət orqanları tərəfindən müvafiq ixtisasartırma, yenidən hazırlanma region kursları vasitəsilə əhalisini maraqlandıra biləcək və onlar üçün faydalı olacaq məsələləri əhatə etmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı ən faydalı qeyri –neft sahələrindən biridir ki, burada tullantısız fəaliyyət baş verir. Əgər bunlar emal müəssisələri və tədarük məntəqələri yaxınlıqda olduqda daha səmərəli

fəaliyyətin həyata keçirilməsinə səbəb ola bilər. Regionların inkişafı hər kəsin öz evinə yaxın məsafələrdə işlə təmin olunmasına səbəb olar, dolanışıq üzündən ailəsindən uzaq, çətin şəraitdə yaşamaq məcburiyyətindən insanları azad edə bilər.

Qeyd edilən məsələlər sosial – iqtisadi məzmun kəsb etməklə yanaşı, sosial – psixoloji problemlərə də yol açır. Ailəsini maddi cəhətdən təmin etməyə çalışan ata övladını bir növ mənəvi qayğıdan, gündəlik ünsiyyətdən məhrum etmiş olur, özü də çətin şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində qətiməli olur, bir çox hallarda müxtəlif növ sağlamlıq problemləri ilə də qarşılaşır.

İşsizlik probleminin əsaslı şəkildə həlli təhsil sistemi ilə iqtisadiyyatın sıx qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. İqtisadiyyatın inkişafı təhsilin və təhsilin inkişafı isə iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur. Təhsil sistemi ilə məşğulluğun əlaqəli inkişafı sahəsində həyata keçirilməsi zəruri olan məsələlərə bunları aid etmək olar.

1) əmək bazarında mövcud vəziyyətin təhlili və dəqiq proqnozlaşdırması yolu ilə müxtəlif ixtisaslı kadrlara olan tələb təmin müəyyənləşdirilməsi;

2) əmək bazarında yüksək rəqabət qabiliyyətli ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə texniki peşə təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi, orta məktəbi bitirən və ixtisas təhsili almaq imkanı olmayan gənclərin məktəblərdə regionun xüsusiyyətlərinə uyğun sənət kurslarının yaradılması;

3) İş yerində təhsil davam etdirilməsi, fasiləsiz peşə təhsili sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi, mütərəqqi təhsil formalarının tətbiqi;

4) texniki peşə təhsili üçün müasir tələblərə cavab verən təhsili proqramlarının hazırlanması və tətbiqi;

5) insan amilinin yönəldilmiş investisiyaların cəlb edilməsi, yeni maliyyə mənbələrinin axtarılması, və s.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı üçün müxtəlif Dövlət Proqramları, onların icrası da kənd əhalisinin iş yerləri ilə təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Regionlarda sosial siyasətin başlıca məqsədini əhalinin mənəvi və maddi ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsi, onların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması təşkil edir.

Hazırda əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə regionlar üzrə aşağıdakı istiqamətlərdə məşğulluq siyasəti həyata keçirilməsi çox vacibdir:

- işsizliyin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasına və işsizlərin sosial müdafiəsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- müəssisə və təşkilatların kadr siyasəti sahəsindəki işinin müvafiq məşğulluq xidməti orqanları ilə birgə aparılması;
- ərazi sosial – iqtisadi inkişaf və məşğulluq proqramlarının hazırlanıb həyata keçirilməsi;
- qeyri – neft sektorunda, emal müəssisələri və xidmət sahələrinin inkişafı hesabına yeni iş yerlərinin yaradılması;
- kəndli (fermer), ailə - kəndli təsərrüfatlarının istehlak kooperativlərin yeni kiçik müəssisələrin yaradılması inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə regionlarda müvafiq infrastrukturların yaradılması;
- bölgələr üzrə aqroservis xidmətlərinin yaradılması və onların müasir texnika və texnologiya ilə təmin edilməsi;
- toxumçuluq bazasının inkişaf etdirilməsi;
- kənd yerlərində sosial və kommunal infrastrukturun inkişaf etdirilməsi yolu ilə əhalinin, əsasən gənclərin miqrasiya səviyyəsinin aşağı salınması;
- fermerlərin sahibkarlıq fəaliyyətinin sığortalanması və sığorta bazarı segmentinin genişləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məsullarının satışı üzrə marketinq şəbəkəsinin yaradılması və s. (24)

Ölkəmizdə regionların inkişaf etdirilməsi üçün aqrar sektoru diqqətin artırılması, kənd əhalisinin yerlərdə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, birgə təsərrüfatların təşkili, əhalinin lazımi texnika və avadanlıqlarla təmin olunması

istiqamətində dövlət, bələdiyyə, ayrı – ayrı sərmayəçilər müştərək fəaliyyət tədbirləri həyata keçirməlidir. Hər şeyi yalnız dövlətdən gözləməklə iqtisadi inkişafa nail olmaq real deyil, ölkənin inkişafında hər bir vətəndaş maraqlı olmalıdır.

Ölkəmizdə həyata keçirilən fiskal və monetar siyasət bilavasitə makroiqtisadi mühitə təsir etməklə məşğulluğun və işsizliyin səviyyəsinin tənzimləsində mühüm rol oynayır. Respublikamızda investisiya fəallığının və məşğulluğun artırılmasının mühüm şərtlərindən biri də makroiqtisadi sabitlikdir. Məşğulluğun yüksək səviyyəsinin təmin edilməsində makroiqtisadi sabitliyi mühüm şərt olsa da, bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu kifayət etmir. Makroiqtisadi sabitlik yalnız digər dövlət siyasətləri ilə (təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə) əlaqələndirildikdə məşğulluğun səviyyəsinə təsir göstərə bilər.

Makroiqtisadi sabitlik aşağı inflyasiya səviyyəsi və valyutanın sabit məzənnəsi ilə də əlaqədardır. Yüksək inflyasiya şəraitində sərmayəçilər üçün qeyri – müəyyənlik faktoru güclənir və gələcək işlərin planlaşdırmaq çətinləşir. Aşağı inflyasiya isə iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının artırmasına stimül verir bu da yeni iş yerlərinin yaranmasına əlverişli şərait yaradır.

Son illərdə ölkəmizdə həyata keçirilən makroiqtisadi islahatlar çərçivəsində yüksək inflyasiya şəraitində sərmayəçilərin qeyri – müəyyənlik çətinliklərlə üzləşmələri haqqında daha dolğun məlumatlar Nazirlər Kabinetinin rüblük və illik hesabatlarında öz əksini tapır. Hələlik isə müəyyən müşahidələr manatın ucuzlaşması ilə əlaqədar sahibkarlıq fəaliyyəti dollarla bağlı olan müəssisələrdə müəyyən çətinliklərin olmasını təsdiqləyir. Hökumət tərəfindən manatın devalvasiyası ilə bağlı maliyyə sistemində nizamlanmada bağlı tədbirlərin gücləndirilməsi istiqamətində gördüyü işlər sahibkarların fəaliyyətində müəyyən canlamaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Məşğullu təmin edən sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına mane ola biləcək problemlərin aradan qaldırılması, xarici – iqtisadi fəaliyyət iştirakçalarına sağlam şərait rəqabət şəraitinin yaradılması üçün, ölkəmizin gömrük orqanlarının

modernləşdirilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə müvafiq gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsinə yenidən baxılmasına ehtiyac vardır.

İqtisadiyyatın inkişafına və məşğulluq səviyyəsinin artmasına təsir edən amillərdən biri də qeyri – neft sektoru üzrə məhsul ixracı ilə əlaqədardır. Müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinin tətbiqi əsasında aparılan tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı müəyyən üstünlüyə malikdir. Lakin, son illər ölkənin istehlak bazarında qiymət artımında baş verən kəskin dəyişikliklərin məhz yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satış qiymətlərində müşahidə olunmaqdadır. İqtisadiyyatın inkişafının bu məhsulların istehsalı, ixracı və istehlakçılara çatdırılması istiqamətində qurulması məşğulluğun təmin edilməsinə geniş imkanlar yaradır. Odur ki, bu istiqamətdə dövlət tərəfindən məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Bank sektorunun təkmilləşdirilməsi məşğulluq siyasətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması üçün imkanları daha genişdir. Son zamanlar Azərbaycanda orta və kiçik sahibkarlığın genişlənməsi və onun inkişafının təmin edilməsi ilə əlaqədar ölkəmizdə bankdan kənar mikrokreditləşmə təşkilatları yaradılmışdır. Bu təşkilat tərəfindən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə hazırlanmış biznes planlar əsasında kreditlər verilir. Biznes planlarda layihənin səmərəliliyi əsaslandırılır, kreditlərin göstərilən müddətdə qaytarılması ardıcılığı əsaslandırılır. Ancaq kreditin alınmasının ilkin və zəruri şərti girovun qoyulması ilə əlaqədardır.

Həmçinin bankdan kənar yaradılmış Fondlar hesabına da fermerlərin maliyyələşməsi həyata keçirilir.

Ölkəmizdə məşğulluq siyasətinin formalaşmasında əhalinin aztəminatlı hissəsinin sosial müdafiəsinin və işsiz əhalinin işlə təmin edilməsi istiqamətində büdcə və pul – kredit siyasəti çox böyük rol oynayır. Son dövrlərdə bu proseslərin həyata keçirilməsi hesabına sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşların sayı xeyli dərəcədə artırmışdır.

Respublikamızda sahibkarların ümumi bölgüsünə diqqət yetirsək görərik ki, 15,5 faizini hüquqi şəxslər, 84,5 faizini isə fiziki şəxslər təşkil edir. Fiziki şəxslərin əsas hissəsi ticarət, nəqliyyat, xidmət və kənd təsərrüfatı sahələrində sahibkarlıqla məşğuldurlar.

“2008-2015 – ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” na müvafiq olaraq, vətəndaşların qida məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi, qida məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Adıçəkilən Dövlət Proqramına uyğun olaraq, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 2014 – cü ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı 5344 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 164,2 milyon manat, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bağlı 11 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 22,2 milyon manat və digər qida məhsullarının istehsalı ilə bağlı 57 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 12,2 milyon manat güzəştli kredit ayırmışdır. Belə maliyyələşdirilmiş layihələr hesabına 11050 yeni iş yerinin yaradılması mümkün olmuşdur.

Respublikamızda işsizliyin səviyyəsinin aşağı düşməsinə inkişaf yönümlü hər bir dövlət proqramının birbaşa təsiri vardır. Son illərdə qəbul edilən “2003 – 2005 – ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq (2006-2015- ci illər) Strategiyası”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013 – cü illərdə sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008 – 2015 – ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı 2011-2015 – ci illər üçün Dövlət Proqramı” və başqa aktlar işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması baxımından əhəmiyyətli işlərdir.

Regionların sosial iqtisadi inkişafına aid dövlət proqramları yeni iş yerlərinin yaradılmasında da mühüm rol oynayır. Nəticədə 2003- cü ildən

indiyədək respublikada 1 milyon 500 minədək iş yeri açılıb və bu işlər uğurla davam etdirilir.

Müasir dövrdə əsas problemlərdən biri də işsizlər içərisində gənclərin və 50 yaşından yuxarı əhalinin sayının yüksək olmasıdır. Bununla bağlı qanunvericiliyə müəyyən dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı təkliflər də verilib. Belə təkliflərin bir qismi gəncləri və 50 yaşdan yuxarı olanların işə götürən özəl müəssisələr üçün güzəştlərin tətbiqini tutur, başqa sözlə dövlət özəl müəssisələrdə belə vətəndaşları işə götürmək üçün ciddi maraq yaratmalıdır.

Bu problemlərdən çıxış yolu kimi ölkədə sosial tərəfdaşların (partnyorların) səmərəli məşğulluqun həllinə təsirini artırmaq məqsədilə bu sahədə konkret praktiki addımlar atılmalıdır.

Həmçinin qanunvericilik və normativ aktlarında nəzərdə tutulmuş qarşılıqlı təsir mexanizminin daha da fəallaşdırılması və sosial tərəfdaşlığın (partnyorluğun) iqtisadi, maliyyə bazasını təmin edən strukturların fəaliyyətinin genişləndirilməsi çox zəruri məsələlərdəndir.

Məşğulluq sahəsində razılaşdırılmış qərarların qəbul edilməsi, onların həyata keçirilməsi, istiqamətində yaranan məsələlərin operativ şəkildə həll edilməsi məqsədilə “Məşğulluq haqqında” Qanunda nəzərdə tutulan və məşğulluğa kömək göstərən yerli əlaqələndirmə Komitələrinin işinin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009 – cu il tarixli fərmanı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013 – cü illərdə social – iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı” nın əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasını təmin etməkdən, infrastruktur və kommunal xidmətlər səviyyəsini daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdan, nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinin davamlı olaraq yüksəldilməsini təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, I Dövlət Proqramının qəbul edilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının sürətli artımına nail olunmuş, dövlət proqramının

reallaşdırılması hesabına ümumi daxili məhsulun miqdarı 2,6 dəfə ÜDM – nin adam başına düşən həcmi 5 dəfəyə qədər yüksəlmişdir. Bu müddətdə qeyri – neft sahələrinin 1,8 dəfə artımı təmin edilmişdir, ki, bu da birinci növbədə qeyri – neft sahələrinə yönəldilən investisiyaların həcmnin bu dövrdə 6,2 dəfə artımı ilə nəticələnmişdir.

I Dövlət Proqramının qəbul edilməsinə qədərki dövrdə respublika iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların tərkibində qeyri – neft sektorunun xüsusi çəkisi 26,8% təşkil etmişdirsə, I Dövlət Proqramının sonunda qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyalara ümumi investisiyaların strukturunda xüsusi çəkisi 69% - ə qədər yüksəlmişdir. 2004-2008 – ci illərdə ölkə sənayesinin artımı 2,3 dəfə, kənd təsərrüfatının artımı isə 25,2% təşkil etmişdir.

Yoxulluğun səviyyəsinin aşağı salınması və işsizliyin səviyyəsinin azaldılması istiqamətində qeyri – neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir ki, bu da regionlarda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində müsbət rol oynayır.

Dövlətin regional siyasəti ilə sosial siyasətin səmərəli formada uzlaşdırılması son illər əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə öz təsirini göstərmişdir. Əhalinin aztəminatlı hissəsinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması, əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması ilə bağlı həyata keçirilən konkret tədbirlər özünəməşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə birbaşa təsir göstərir.

Aqrar sferada mövcud olan istehsal potensialının səmərəli istifadə edilməsi, çoxsaylı fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatlarının kooperasiya halında birləşməsi regionların sosial – iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinin əsas prioritetini təşkil edir. Dövlətin prioritetinin daha çevik mexanizmlər üzrərində qurulması, qloballaşma şəraitində regionda istehsal edilən məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə əlverişli mühit formalaşdırır ki, bu da təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin artırılmasına və işsizliyin səviyyəsinin aşağı düşməsinə ciddi təsir mexanizmi kimi çıxış edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının geniş iqtisadi bazası ölkənin regionlarının sosial – iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə imkan yaradır. Qeyri – neft sektorunda artımının təmin edilməsi üçün ölkəmizdə orta müddətli dövrdə daha çox xarici bazarlara üz tutulması vacib amillərdən biridir. Oudur ki, regionların sosial – iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə daha çox ehtiyac duyulur. Oudur ki, regionlarda istehsal edilən qeyri – neft sektoru məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Araşdırmaların nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, regionlarının sosial – iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə sistemli və kompleks yanaşılmalı, həmçinin bu system istehsal və emal bölmələrinin, eyni zamanda təchizat sisteminin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı olaraq həyata keçirilməli və əsas etibarilə sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsinə, əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Bundan başqa bölgələrdə vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, onların gəlirlərinin artırılması, regionlarda yaşayan əhalinin şəhərlərə miqrasiyasının alınmasında da başlıca vasitə ola bilər.

Nəticə

Magistr dissertasiyası işini yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Cəmiyyətin müxtəlif dövrlərində olduğu kimi, XXI əsrdə də işsizlik bəşəriyyət üçün həlli vacib olan ən vacib problemlərdən biridir. İşsizlik iqtisadi problem olmaqla bərabər eyni zamanda sosial bir problemdir. İşsizlik sosial problem kimi isə həyat tərzini həyat səviyyəsini, yaşayış imkanlarını aşağı salır və çətinləşdirir.

Mühüm iqtisadi problem kimi işsizlik əsasən daha çox iqtisadi böhranlar və tsiklər dövründə baş verir. İqtisadiyyatın geri qalmasının əsas səbəblərindən biri də kütləvi işsizlikdir. İşsizlik əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələblə işçi qüvvəsi arasında olan təklif nəticəsində yaranır. Müasir dövrdə elmi – texniki tərəqqinin istehsalata tətbiqi nəticəsində əməyə olan tələbat xeyli dərəcədə azalmışdır. Yeni texnika və texnologiya əməyin keyfiyyətinə və kəmiyyətinə təsir edərək istehsala tətbiq edilən istehsal vasitələrinin kütləsi artır, işçi qüvvəsindən istifadəni nisbətən azaldır.

2. İşsizlik əslində sərfəli əmək haqqı əldə edə bilməyən iqtisadi fəal əhalinin iqtisadi fəaliyyət sahələrindən kənar qalmasını özündə əks etdirir. İşsiz əhali kateqoriyalarının sayının artmasına müxtəlif amillər təsir göstərir. Belə amillərə əsasən struktur dəyişikliyi ilə əlaqədar iş yerlərini itirənləri və friksion işsizlik meyillərini aid etmək olar. Əmək qabiliyyətli əhali daha çox əmək haqqı səviyyəsi yüksək olan sahələrdə çalışmağa meyillidir. Bu tendensiya tədricən reallaşır və bu zaman əhalinin müvəqqəti olsa da işsiz qalması halları baş verir. Son zamanlar iqtisadiyyatda işsiz əhalinin sayının artmasını şərtləndirən amillər içərisində global maliyyə böhranının təsiri ilə yaranan destruktiv halları da qeyd etmək lazımdır.

3. Ölkədə işsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasında mühüm rola malik olan dövlətin səmərəli məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi iqtisadi sistemin tipindən və xarakterindən birbaşa asılıdır. Sosial bazar iqtisadiyyatı modellərində dövlətin məşğulluq siyasətinin prioritetləri işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına, yeni daimi iş yerlərinin yaradılmasına istiqamətlənir. Qeyd etmək vacibdir ki, işsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş tədbirləri, o

cümlədən dövlət məşğulluq siyasətini, yalnız müavinətlərin verilməsi baxımından həyata keçirilən tədbir kimi qiymətləndirmək düzgün deyildir. Belə ki, bütün bunlar, nəticə etibarilə adı çəkilən siyasətin görünən tərəfini özündə əks etdirir.

4. Dövlətin məşğulluq siyasəti geniş sosial iqtisadi proqramlar əsasında həyata keçirilir və məşğulluq siyasəti belə proqramların reallaşdırılması ilə səciyyələndirilir. Doğrudan da istər dövlət büdcəsinin vəsaitləri, istərsə də qeyri – büdcə vəsaitləri hesabına iqtisadiyyatın ayrı – ayrı sektorlarında dövlət tərəfindən məqsədli maliyyələşmə proqramları həyata keçirilir. Bu proqramlar iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələrinin canlanmasına və yeni müəssisələrin yaradılmasına istiqamətlənir və investisiya qoyuluşlarını özündə əks etdirir.

5. Bazar iqtisadiyyatının sosial modelini həyata keçirən ölkələrdə məğulluğun sərbəst şəkildə seçilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilir. Məşğulluğun sərbəst şəkildə seçilməsi dövlət siyasətinin və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi mexanizminin hərəkətverici qüvvəsi və əsas prinsipi sayılır. Adı çəkilən prinsipin reallaşdırılması vətəndaşların əmək fəaliyyətlərini sərbəst şəkildə seçmə imkanlarını genişləndirmək məqsədilə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə zəruri təsirlərin həyata keçirilməsini, bazar iqtisadiyyatı şəraitində kadrların rəqabətqabiliyyətliliyinin mobilliyinin formalaşmasını, insanların məcburən əməyə cəlb edilməsinin yolverilməzliyini, heç bir əlamətə və göstəriciyə görə əmək fəaliyyətinin seçilməsi ilə bağlı diskriminasiyaların olmamasını zəruri edir.

6. Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə əlverişli mühit formalaşdırmışdır. Lakin bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından həllini gözləyən bir sıra problemlərdən biri də bazarlarının infrastrukturlarının təkmilləşdirilməsidir. Bu baxımdan əmək bazarının infrastrukturunu kimi partnyorluq (tərəfdaşlıq) münasibətlərinin formalaşdırılması sahəsində problemlər kifayət qədərdir. Doğrudan da fərdi və kollektiv əmək münasibətlərinin həlli ilə bağlı dəqiq mexanizmlər demək olar ki, işlək vəziyyətində deyil. Səmərəli məşğulluğun həyata keçirilməsi eləcə də

işçilərin məşğulluğunun sərbəst şəkildə seçim imkanlarını təmin edilməsi əslində məşğulluq sisteminin keyfiyyətə yeni modelinə keçidi zəruri edir.

7. İqtisadiyyatda zəruri struktur dəyişikliklərinin strateji məqsədlərinə müvafiq olaraq məşğulluq siyasəti və məşğulluq mexanizminin reallaşdırılması orta müddətli perspektivdə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirilməsinə istiqamətlənməlidir:

1) xüsusilə böhranlı vəziyyətdə böhranın zərərli təsirlərinin azaldılması məqsədi ilə antiböhran idarəetmə sistemi tətbiq edilməli və həmin sistemin başlıca hərəkətverici qüvvəsini iqtisadiyyatda məşğulluğun təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi təşkil etməlidir;

2) kiçik biznes və özünəməşğulluq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi.;

3) yeni iş yerlərinin yaradılması və onların dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;

4) əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələb və təklifin razılaşdırılmış mexanizminin çevikliyinə təmin edilməsinə istiqamətlənmiş ictimai fəaliyyətin genişləndirilməsi və onun statusunun dəyişdirilməsi;

5) bazar münasibətləri şəraitində insanların motivasiyasının gücləndirilməsi və bu baxımdan işçilərin, xüsusilə ixtisaslı kadrların rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi;

6) bazar şəraitində əhalinin ələbaxımlılıq psixologiyasının zəiflədilməsi, insanların əməyə marağının gücləndirilməsi məqsədilə ikitərəfli ixtisasartırma sisteminin formalaşdırılması;

7) əmək bazarında risklərin səmərəli şəkildə sığortalama sisteminin tətbiqi və onun davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi və s.

8. İşsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması baxımından dövlətin səmərəli məşğulluq səviyyəsinin məqsədlərinə müvafiq olaraq aşağıdakı zəruri istiqamətlər rallaşdırılmalıdır;

- sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın, inkişafı əhalinin özünü məşğulluğun təmin edilməsi ilə bağlı əlverişli şərtlərinin yaradılması;
- məşğulluğun səmərəli inkişafının təmin edilməsi və investisiya fəallığının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;
- işaxtaran və işsizlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, qeyri – formal əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlərin işlənilib hazırlanması və yerinə yetirilməsi;
- əmək bazarında tələb və təklif arasında dinamik uyğunluğun gücləndirilməsinə yönəldilmiş institusional infrastruktur sisteminin yaradılması və onun davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi;
- kadr hazırlığı sisteminin xüsusilə peşə hazırlığı və ixtisasartırma şəbəkəsinin fəaliyyətini dinamik inkişaf edən əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması və s.

9. Əslində ölkədə məşğulluğun təmin edilməsinə istiqamətlənmiş bütün tədbirlərin yerinə yetirilməsi təkcə işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması baxımından deyil, həmçinin dövlət büdcəsindən işsizliyə bağlı ödənilən müavinətlərin azaldılmasında, nəticədə əhalinin ələbaxımlılıq psixologiyasının zəiflədilməsində də mühüm rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı 29 dekabr 2012
2. “2008 – 2015 – ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”
3. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2001
4. Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət, statistik məcmuə.2015
5. “Əmək bazarı”, statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2015
6. Azərbaycanda məşğulluq strategiyası (2006-2015 – ci illər), 26 oktyabr 2005- ci il.
7. Azərbaycan rəqəmlərdə 2016, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.
8. T.Ə.Quliyev Əməyin iqtisadiyyatı, Bakı- 2003
9. T.Ə.Quliyev. İnflyasiyanın anatomiyası, Bakı-2003
- 10.T.Ə.Quliyev.İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı – 2013
- 11.S.M,Muradov. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqla, problemlər. Bakı “Elm”, 2004
- 12.R.S.Muradov. Müasir mərhələdə əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsini problemləri, Bakı 2006
- 13.Muradov.A.N. Elmi – texniki potensialı, əsas inkişaf meyilləri və problemləri, Bakı 2005
14. Azərbaycanda əhalinin iqtisadi fəallığının müayinəsi: müayinənin keçirilməsinin metodologiyası və əmək bazarının təhlili ARDSK.Bakı- 2004
- 15.Məmmədov M.Q, Rəsulov R.F. Milli iqtisadiyyatın problemləri. AMEA II məqalələr toplusu, Bakı 2005
16. Mehbaliyev S, İsgəndərov R. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı 2002

17. Meybalayev M.X., Mikayılova S.M. İqtisadi təhlükəsizlik nəzəriyyəsi., Bakı – 2015
18. İsmayılzadə Ə.A. İnsan resurslarının idarə edilməsi və sosial inkişafı, Bakı 2013
19. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər perspektivlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 27-28 aprel 2016 – ci il. Sumqayıt – 2016.
20. Никифарова А.А, Рынок труда: Занятность и безработица, М,1997
21. Л.А.Костин, Г.М, Зушина,Р.М.Султанова. Рынок труда и теории занятости М, 1997
22. Мурадов Ш.М, Гезалова А.К, Эфендиев Р.ДЖ. Глобализация, демографическое развитие и трудовая активность населения в Азербайджане Баку, 2007
23. Основы теории народонаселения. Москва, 2005
24. Самуельсон П. Пер. с.анг. «Экономика» Москва 1992
25. Оукен В. Основные принципы экономической политики. Москва 2005
26. Отчет «о целях развития тысячелетия до 2006 г» ООН, Нью – Йорк, 2006
27. Рынок труда. Под.ред. Буланова В.С, Москва – 2000
28. «Вопросы экономика» 2011, №10
29. «Общества и Экономика», 2011, № 11
30. Генкин Б.М. Экономика и социология труда, Москва- 2007.
31. Ильина Л.О. Рынок труда и управления человеческими ресурсами, Москва – 2006
32. Гузакова О.М., Фурсик С.Н. и др. Качества человеческого капитала как фактор экономического роста, Вологда, 2011